
Boekbesprekingen

Symposion, III/1,2/1981

Symposion was een mooi tijdschrift. Ik schrijf 'was', want kort geleden is de definitieve opheffing bekend geworden. Het was een tijdschrift met een programma. De redactie wilde de integratie van sociologie, antropologie en geschiedenis bevorderen en gestalten geven, de scheiding tussen 'verheven theorie' en 'steriel empirisme' doorbreken en samenwerking naar thematiek in plaats van naar afzonderlijke vakdiscipline stimuleren. Elk nummer was dan ook een thema-nummer – zij het over een probleemgebied van zeer grote reikwijdte – met bijdragen van sociologen, antropologen en historici die in benadering niet of nauwelijks van elkaar te onderscheiden waren: in *Symposion* werd inderdaad één historische maatschappijwetenschap beoefend. In totaal zijn slechts drie afleveringen van het tijdschrift verschenen: een over 'staatsvormingsprocessen in Europa en Azië na 1750' (inmiddels als boek herdrukt), een over 'nationale integratie en sociale differentiatie' en een over 'facetten van mentaliteiten'.

De laatste aflevering, die ik ter bespreking ontvangen heb, toont de kwaliteiten die het tijdschrift tijdens zijn korte bestaan een aanzienlijke reputatie in kleine kring hebben bezorgd. Het is, opnieuw, een goed gevuld nummer. Om enkele van de interessantste bijdragen te noemen: Tom van Dorp beschrijft hoe in het Athene van de vijfde eeuw voor Christus negatieve stereotiepen van de sofisten opgeld gingen doen in samenhang met veranderingen in de politieke verhoudingen. Mayke de Jong confronteert gegevens over opvoeding en affectbeheersing in een Karolingische kloostergemeenschap met Elias' civisatiethorie. Anton Blok behandelt 'infame beroepen' in Duitstalige gebieden tussen 1200 en 1800 en probeert de vraag te beantwoorden waarop de negatieve stigmatisering van deze beroepen berustte. Kitty Verrips-Roukens laat zien hoe veranderingen in de mentaliteit van de bewoners van de landstreek Salland gedurende de laatste decennia samenhangen met veranderingen in de onderlinge machtsverhoudingen. Opvallend temidden van deze empirische stukken is de bijdrage van Johan Goudsblom: een intrigerende reeks aforismachtige notities over de betekenis en het gebruik van woorden als mentaliteit, beschaving, civilisatie en cultuur, en daarmee verbonden methodische problemen.

Minder geslaagd zijn de bijdragen die buiten het door *Symposion* gepropageerde ontwikkelingsperspectief vallen. Van de psycholoog Duijker is er een nogal wezenloze beschouwing over 'mentaliteit als gedragsdeterminant', en ook de serieuzere verhandeling van Ton Overtoom over het aloude wijsgerige vraagstuk van de verhouding tussen lichaam en geest biedt voor beoefenaren van historische maatschappijwetenschap weinig aanknopingspunten. In het openingsartikel doet Nico Kielstra een geforceerde poging de opvattingen van Norbert Elias te bekritisieren met behulp van de Franse sociaal-filosoof Serge Moscovici; veel gehoorde misvattingen over het werk van Elias worden hier weer eens herhaald: het civilisatieproces zou volgens Elias een 'onomkeerbare ontwikkeling' zijn (p. 9), hij zou het

civilisatieproces in de 16e eeuw laten beginnen (p. 14), hij zou geen oog hebben gehad voor bewegingen die zich tegen de dominante cultuur verzetten, etc. Elias' werk verdient zorgvuldiger critici.

Maar als geheel is ook deze laatste aflevering van *Symposion* de moeite van het kopen en lezen meer dan waard. Dat het tijdschrift het toch niet heeft kunnen bolwerken, zou te maken kunnen hebben met de al te ambitieuze opzet: omdat iedere aflevering een bijzonder project op zichzelf moest zijn, kon er maar één per jaar worden uitgegeven, – een te lage verschijningsfrequentie om in redelijke tijd een voldoende abonneebestand te kunnen opbouwen. Een andere beperking die het tijdschrift wellicht parten speelde, was zijn deftige distantie van de actualiteit. De in de verschillende bijdragen beschreven en geanalyseerde historische ontwikkelingen speelden zich meestal in een ver verleden af en werden zelden tot in deze tijd doorgetrokken, laat staan in verband gebracht met huidige maatschappelijke problemen. *Symposion* belichaamde zo het probleem van de relevantie van historisch gerichte sociale wetenschap.

N. A. Wilterdink

G. van Benthem van den Bergh: **De staat van geweld en andere essays**, Meulenhoff, Amsterdam, 1980, 221 blz.

Er zijn, tenminste, twee sociologische genres: specifieke studies en op synthese gerichte, meer beschouwende studies. Denk niet dat beide elkaar altijd goed aanvullen. Er zijn ook, tenminste, twee typen onderzoekers: sociologen die vooral in mensen geïnteresseerd zijn en sociologen die meer belangstelling hebben voor de sociologie. Denk niet dat beiden altijd goed met elkaar overweg kunnen. De veldwerker leest liever het verslag van een andere veldwerker dan sociologische kanttekeningen, terwijl de schrijver van commentaren vaak een fervent lezer van andermans commentaren blijkt te zijn.

Deze simpele onderscheidingen doen nauwelijks recht aan het spectrum van sociologische werkzaamheden. Niettemin dringen ze zich soms aan de lezer op. De essays van Van Benthem van den Bergh neigen naar het tweede genre. Het zijn beschouwingen over de sociologie, over hetgeen sociologen en andere onderzoekers over geweld geschreven hebben.

Volgens Van Benthem van den Berg moet er heel wat gebeuren voor men het onderzoek naar geweldpleging en geweldbeheersing met vrucht ter hand kan nemen. Zijn negen essays omvatten een helder en overtuigend pleidooi voor betere, meer realistische oriëntatiemiddelen. Weinig lezers zullen met de auteur van mening verschillen over de volgende aanbevelingen:

- meer distantie en meer aandacht voor ontwikkelingen op langere termijn (i.e. historisering van de sociologie), waardoor de schuldvraag en het daarmee verbonden voluntarisme binnen de perken gehouden kunnen worden;
- meer aandacht voor staatsvormingsprocessen en voor de ontwikkeling van internationale figuraties en gedragscodes;
- het hanteren van een open mensbeeld: een perspectief waarin de nadruk valt op de onbedoelde interdependenties van mensen die aan hun bedoelde interacties ten grondslag liggen.

Tenslotte bepleit Van Benthem van den Bergh op synthese gericht onderzoek, hetgeen neerkomt op de ontwikkeling van een meer geïntegreerd theoretisch kader.

Deze uitgangspunten worden in de essays nader toegelicht. Het hoofdstuk over hedendaags terrorisme, waaraan de bundel zijn titel ontleent en waartoe ik mij in deze korte

bespreking zal beperken, bevat beschouwingen over een viertal samenhangen tussen staatsvorming en terrorisme: terreur-régimes en terrorisme zijn slechts mogelijk wanneer staatsvormingsprocessen een bepaalde fase bereikt hebben; beide ontwikkelen zich met de opkomst van democratie en nationalisme; het hedendaags terrorisme floreert dankzij de steun van andere staten; en het spruit voort uit de frustraties van nationale minderheden.

Hoewel deze algemene uitspraken met allerlei voorbeelden te illustreren zijn, kan men zich met de auteur afvragen of er voldoende gegevens beschikbaar zijn om in dit stadium reeds te generaliseren – en welke generalisaties zinvol zijn. Het pleidooi voor synthese lijkt daarom enigszins prematuur. Te meer daar het onderzoek naar terreur-régimes en terrorisme in de eerste plaats gediend zou zijn met duidelijke onderscheidingen tussen verschillende vormen, functies en betekenissen van geweldpleging. Uit de beschikbare gegevens over hedendaags terrorisme blijkt bij voorbeeld hoezeer het daarbij gaat om 'theater' – terrorisme is gericht op het publiek, niet op de feitelijke slachtoffers: 'terrorists want a lot of people watching and a lot of people listening, not a lot of people dead' (Jenkins). De quintessence van terreur, zowel van staten als van particulieren, ligt besloten in de oorspronkelijke betekenis van het woord *terror*, schrik. Het inboezemen van angst en schrik, het dreigen met geweld is belangrijker dan het volume van de feitelijke geweldpleging.

Ik weet niet of Van Benthem van den Berg, die deze feitelijke geweldpleging zozeer benadrukt, het met deze onderscheidingen en formuleringen eens kan zijn. Bovendien vraag ik mij af, of hij bereid is aan te nemen dat algemene inzichten – ook in staatsvorming en terrorisme – slechts verkregen kunnen worden uit specifieke studies. De verdienste van zijn essays is dat Van Benthem van den Bergh aandacht vraagt voor een aantal belangrijke problemen – problemen die nog lang niet zijn opgelost. Het zou dan ook onjuist zijn in deze bundel specimina te verwachten van een ander genre.

A. Blok

L. van Vroonhoven: **Onderdrukking en vorming, ontwikkeling aan een periferie: boeren in Puno**. Leiden, Instituut voor Culturele Antropologie en Sociologie der Niet-Westerse Volken, 1981.

Over de problemen van ontwikkeling en onderontwikkeling in Perú is veel geschreven. Vooral de ontwikkelingsstrategie die in de jaren 1968-1975 door een reformistisch militair bewind werd gevolgd, was onderwerp van studie. De hervormingsgezindheid der militairen en in het algemeen hun positieve opstelling tegenover de verwerking van moderne sociaal-wetenschappelijke inzichten in planning en beleid, betekende in de Latijns-Amerikaanse context iets unieks. Menig zich progressief achtend beoefenaar der sociale wetenschappen repte zich naar Perú om in dit laboratorium de resultaten van de toepassing der recepten uit zijn studieboeken te kunnen aanschouwen en daarover te kunnen rapporteren. Ook op de Nederlandse markt verscheen een aanzienlijk aantal publikaties, veelal een 'offspin' van de activiteiten die door de Nederlandse instanties binnen het kader van de ontwikkelingssamenwerking in de genoemde periode waren ondernomen. Deze studies zijn bijna zonder uitzondering van goed niveau en bestrijken een breed scala aan onderwerpen die betrekking hebben op vele sectoren van de Peruaanse samenleving. Het is te hopen dat deze expertise, die ook internationaal erkenning heeft gevonden, via continuïteit in het onderzoek geconsolideerd kan worden en op de lange termijn verder uitgebouwd. Voorlopig is het boek waarop Van Vroonhoven in Nijmegen promoveerde, het laatste in de reeks publikaties waarvoor het onderzoek in de bovengenoemde periode werd gedaan. Zijn studie richt zich op de agrarische sector in het Zuidperuaanse hoogland, de hervormingen die er na 1968 werden

ingevoerd en de opstelling van de betrokken boeren. Het eigenlijke veldwerk betrof een onderzoek naar de effectiviteit van bepaalde communicatieprocessen en van de media (radio) bij de opinievorming over wezen en richting van de hervormingen.

Op zich zijn dergelijke communicatiestudies en analyses van verwante 'bovenbouw' processen zeer relevant en nuttig bij de formulering van deeltheorieën over ontwikkelingen in de culturele sfeer en de relatie tot sociaal-economische processen. Na de golf van door afhankelijkheidstheoretisch denken geïnspireerde studies wordt het tijd een aantal inder tijd ten onrechte weggespoelde elementen van het moderniseringsdenken uit het badwater op te vissen. Van Vroonhoven echter, richt zich bij zijn analyse niet op deze theorieën die de opzet van zijn onderzoek inspireerden, maar werkt onder de ambitieuze titel 'naar een sociologie van de onderdrukking' een breed kader uit, waarin elementen uit uiteenlopende theoretische oriënteringen: van Homans tot Galtung en Freire, worden geïntegreerd. Dit deel van de studie lijkt mij minder geslaagd. Het belast de lezer met een verwarrende en energieverslindende theoretische inleiding die een duidelijke verbinding met het eigenlijke onderzoek mist. De rest van de studie waarin het eigenlijke onderzoek en zijn resultaten worden gepresenteerd, maakt echter veel goed. Van Vroonhoven verrichtte het veldwerk voor zijn studie aan het begin van de door de Peruaanse militairen gedecreteerde hervormingen. Blijft de vraag over, wat er in feite op de door hem onderzochte bedrijven in de navolgende jaren is gebeurd en wat op de middellange termijn het effect is geweest van de bestudeerde processen voor houdingen en gedrag van de boeren.

M. L. Vellinga

Lesley Doyal (with Imogen Pennell): **The political economy of health**, London, Pluto Press, 1979, 360 blz.

Dit is een voortreffelijk boek, helder en overzichtelijk geschreven vanuit een duidelijke, Marxistische, optiek. Strikt genomen is de titel echter te wijd. De studie handelt namelijk over slechts één soort politieke economie, de kapitalistische, zoals die zich in de Westerse landen gemanifesteerd heeft. Zowel ziektespreiding als gezondheidszorg worden geplaatst in dat perspectief. Hierbij dient opgemerkt te worden dat de studie zich beperkt tot de bij ons dominante, 'universitaire' geneeskunde. Niet-universitaire vormen van geneeskunde vallen buiten de aandacht van de auteur, niet alleen als zij schrijft over Engeland, maar ook als zij het heeft over Oost-Afrika.

Deze afperking van het onderwerp illustreert tevens waar de successen en beperktheden liggen van Marxistische analyses van ziekte en gezondheid. De relatie met kapitalisme is vrij goed in kaart gebracht maar over niet-kapitalistische samenlevingen heeft men nog weinig kunnen vertellen. Ook de politiek-economische basis van andere medische systemen is veelal nog in duister gehuld.

Het eerste hoofdstuk, getiteld 'Understanding medicine and health', presenteert de theoretische uitgangspunten van de auteur. Het bevat een kritiek op de heersende biologisch/mechanistische opvatting over ziekte en gezondheid: ziekte heeft ook politiek-economische oorzaken en gezondheidszorg is niet per definitie heilzaam voor zieken. Vaak gaat het primair om – economische – belangen van anderen. Doyal is het niet eens met Illich omdat die in zijn kritiek op de Westerse gezondheidszorg geen oog heeft voor de kapitalistische oorzaken van de huidige crisis in de gezondheidszorg. Zij plaatst de historische ontwikkeling van de medische wetenschap in Marxistisch perspectief en beschouwt gezondheidszorg als reproductie van arbeidskrachten.

De rest van het boek is een uitwerking van deze grondvisie. In de hoofdstukken 2 en 3

houdt zij zich bezig met de 'sociale productie' van ziekte, respectievelijk in Engeland en Oost-Afrika, en in de hoofdstukken 4 tot en met 7 met de organisatie van gezondheidszorg, wederom in Engeland (4 t/m 6) en in Oost-Afrika (7).

De sociale productie van ziekte in Engeland hangt, aldus Doyal, nauw samen met de kapitalistische koers van het land. Industrialisering, vroeger en nu nog, heeft een ziekmakend effect, zowel voor arbeiders (bijv. werk- en leefomstandigheden, stress) als voor degenen die de produkten consumeren (bijv. bepaald voedsel en tabak). Ook in ontwikkelingslanden heeft de bemoeienis van het kapitalisme ziekte gebracht. De verstoring van inheemse gezondheidssystemen, het ondergeschikt maken van de productie aan de behoeften van Westerse landen en arbeidsmigratie waren de belangrijkste oorzaken. Oude ziektes staken de kop weer op en nieuwe werden geïmporteerd. De voornaamste directe oorzaak van de verslechterende gezondheid was, en is nog steeds, de toenemende ondervoeding.

Hoewel de gezondheidszorg in Engeland vaak als model gesteld wordt, vanwege zijn gelijke verdeling van diensten, heeft Doyal er toch veel kritiek op. Eerste wijdt zij een beschouwing aan het ontstaan en de geschiedenis van de 'National Health Service'. Centraal staat daarbij de economische rationaliteit. Het opzetten en uitbouwen van een nationale gezondheidszorg was economisch gezien nuttig, en dus gebeurde het. Geen wonder dat sociale verschillen, zoals die tussen klassen en sexen, teruggevonden werden in de gezondheidszorg. Vervolgens laat zij zien dat het kapitaal de dienst uitmaakt in de gezondheidszorg en er het meest van profiteert, met name de farmaceutische industrie. Een apart hoofdstuk handelt over vrouwen en gezondheidszorg in Engeland. Men kan zich afvragen of dit hoofdstuk niet overbodig is, aangezien het sexistische karakter van de gezondheidszorg al eerder uitgebreid aan de orde is geweest. De auteur verdedigt zich door te wijzen op de invloedrijke rol die de gezondheidszorg speelt in het handhaven van de bestaande sexistische orde. Daar komt bij dat, ironisch genoeg, vrouwen de meerderheid vormen, zowel bij de gebruikers als bij de uitvoerders van medische zorg.

Het laatste, en langste, hoofdstuk houdt zich bezig met de introductie van Westerse gezondheidszorg in ontwikkelingslanden, vooral Oost-Afrika. De lijn wordt doorgetrokken: gezondheidszorg stond en staat in dienst van het Westers imperialisme. In de koloniale periode was zij bedoeld voor de koloniale gemeenschap en al degenen die de belangen van die gemeenschap dienden (huisbedienden, politie, arbeiders). Bestrijding van epidemieën op een bredere schaal zou eveneens slechts ondernomen zijn ter bescherming van de koloniale gemeenschap. Dit geldt ook voor kerkelijke gezondheidsinstellingen, want kerken waren slechts dienaren van het koloniale bewind.

Dit proces heeft zich ook na de onafhankelijkheid voortgezet. Als voorbeeld noemt Doyal de farmaceutische industrie die de derde wereld slechts voor commerciële doeleinden gebruikt, terwijl haar produkten afgesteld blijven op het westerse publiek. Ook recente ontwikkelingen zoals de introductie van Family Planning en Primary Health Care, zijn uiteindelijk gericht op bestendiging van de bestaande economische verhoudingen.

De kracht van het boek ligt in de heldere betoogtrant; daarin ligt echter ook zijn – meer verborgen – zwakte. De maatschappijvisie van de auteur, die tevens een politieke stellingname inhoudt, wordt systematisch toegepast op de onderwerpen die zojuist de revue gepasseerd zijn. Alles klopt. 't Is allemaal 'de schuld van 't kapitaal'. Het sympathieke van dit boek is echter dat de auteur, in het vuur van haar betoog, de neiging tot absolute ten telkens weet te onderdrukken en haar standpunt, op het nippertje, nuanceert. Het aantrekkelijke van deze schrijfwijze is dat enerzijds de lijn van het betoog strak in de hand wordt gehouden en anderzijds de lezer er op geattendeerd wordt dat er nog zijstraten zijn.

Ik vind dat echter niet voldoende. Op deze manier gaat de auteur tegenstellingen en vragen uit de weg die van wezenlijk belang zijn als we wat willen krijgen op de 'politieke

economie van gezondheid'. Ik zal enkele van die problemen noemen.

De meest centrale gedachte van het boek is waarschijnlijk dat winst-maximalisatie noodzakelijk ten koste gaat van gezondheid, althans de gezondheid van de sociaal zwakkeren. Die gedachte is te simpel. Zowel op historische als op theoretische gronden zou hier nog heel wat over te zeggen zijn. Doyal geeft er blijk van de technische verdiensten van de moderne geneeskunde te erkennen. Haar voornaamste kritiek geldt de sociaal-economische effecten van de gezondheidszorg (zij is dus veel minder radicaal dan Illich die geneeskunde omwille van zichzelf afwijst). Welnu, deze geneeskunde, die op zich grote curatieve én preventieve kwaliteiten heeft, is een produkt van het verfoeilijke kapitalisme. Dat moet toch te denken geven. Een voor de hand liggende, maar onmogelijke, vraag is bij voorbeeld of een gelijkwaardig produkt ook in een andere bodem gedijd zou hebben. Zoals gezegd, de vraag is niet te beantwoorden, maar een aandachtige bestudering van andere medische systemen zoals de Ayurvedische, de Unani, en de Chinese geneeskunde, zou ons al iets verder brengen. Ook op theoretische gronden kan men zeker niet voetstoots een fundamentele tegenstelling tussen winst-maximalisatie en gezondheid aannemen. Als gezondheid zowel een 'economic asset' als een 'commodity' is, zoals Doyal zelf zegt, is het dan ondenkbaar dat in bepaalde omstandigheden producenten, om economische-rationele redenen, de grootst mogelijke gezondheid gaan produceren. Of is het ondenkbaar dat consumenten er ooit toe zullen komen de voorkeur te geven aan waren die gezond zijn? Natuurlijk, ik ben me bewust van historische feitelijkheden, zoals economische onderdrukking waarin zo'n ontwikkeling onmogelijk is. Dat wil echter niet zeggen dat een dergelijke ontwikkeling *altijd* is uitgesloten.

Een tweede punt dat hier nauw bij aansluit is het verschijnsel dat socialistische landen, zonder uitzondering, de belangrijkste technische verworvenheden van de kapitalistische geneeskunde overnemen. Dat geldt ook voor China. Er zijn zelfs aanwijzingen dat de blote-voeten-dokter veel meer westers materiaal in zijn/haar tas had zitten dan voorheen werd aangenomen. Dit verschijnsel lijkt er op te wijzen dat er uit het kapitalistische westen iets is voortgekomen dat bruikbaar is voor een socialistische gezondheidszorg dan enig medisch systeem van niet-kapitalistische komaf. Die constatering vraagt om fijnere nuances.

Een, nogal modieuze maar terechte, kritiek op de westerse gezondheidszorg is dat zij individualiserend en somatiserend werkt, en op die manier de aandacht heeft afgeleid van maatschappelijke factoren die ziekte-verwekkend zijn. De kritiek is juist. Het antwoord is dat de geneeskunde zowel voor het somatische als het maatschappelijke oog moet hebben. Verwerping van de somatische optiek zou onzinnig zijn. Ik beweer niet dat Doyal zich in die richting beweegt, beslist niet, maar ze gaat wel een discussie over dit spanningsveld, tussen de biologische en politiek-sociale dimensie van de patiënt, uit de weg. De vraag dient zich aan of de individualiserende en somatiserende werking van de gezondheidszorg nu zo eenzijdig aan het kapitalisme moet toegeschreven worden of misschien inherent is aan de ontwikkeling van een effectieve gezondheidszorg zelf.

Een laatste punt dat ik wil noemen betreft de suggestie dat alles zoveel beter zou gaan in een socialistische maatschappij. Dit 'aantrekkelijke alternatief' is eigenlijk voortdurend aanwezig, al blijft het vaak slechts tussen de regels. Om die reden is het dan ook jammer dat Doyal geen enkele keer daar wat dieper op ingaat. Zijn er redelijk betrouwbare gegevens over ziektespreiding en gezondheidszorg in een aantal socialistische landen? Hoe verhoudt de situatie dáár zich met die in westerse landen? Wat voor consequenties kunnen daar uit getrokken worden? De lezer brandt van verlangen om daar iets over te horen, maar de auteur zwijgt.

De rechtlijnigheid van het betoog, het steeds maar toepassen van dat ene model, geeft het

verhaal een wel erg grote voorspelbaarheid. Minder rechtlijnigheid zou misschien de didactische waarde van het boek geschaad hebben, maar het boek zou er nog spannender én overtuigender door geworden zijn.

Ik heb me in deze bespreking uitgeput in kritische kanttekeningen. Dat neemt echter niet weg dat ik Doyals boek voortreffelijk vind. Het is een goed en samenhangend overzicht van de Marxistische literatuur over ziekte en gezondheid. Het is om die reden ook goed te gebruiken in een cursus medische sociologie of antropologie. De vragen die ik opgeworpen heb, en andere die daar aan toegevoegd zouden kunnen worden, laten zien dat het boek ook discutabel is, wat voor onderwijsdoeleinden zeker niet ongunstig is. Daarbij komt nog dat het boek betaalbaar is.

S. van der Geest

Philip Singer & Elisabeth A. Titus: Resources for Third World Health Planners: A Selected Subject Bibliography, New York, Conch Magazine Publishers, 1980, 155 blz.

De samenstellers van deze bibliografie omschrijven hun doelstelling als volgt: 'The purpose in reviewing the anthropological, psychiatric, medical and specialized literature in the area of traditional healing by selected subject categories is to provide a scholarly and practical information base upon which to develop further action programs involving traditional practitioners' (p. 1). Eerst bij het lezen van de inleiding verneemt de lezer dat het hier gaat om een bibliografie over 'traditionele geneeskunde'. Deze mededeling had beslist in de titel moeten staan.

Er zijn de afgelopen jaren nogal wat bibliografieën verschenen die betrekking hebben op ziekte en gezondheid in niet-westerse maatschappijen. Deze valt op door zijn grilligheid die de auteurs klaarblijkelijk denken te verantwoorden door de toevoeging van het eufemistisch adjectief 'selected'. Wat verder opvalt is de rangschikking van de literatuurverwijzingen in nogal ongebruikelijke categorieën. Om de vijf eerste te noemen: (1) critique of folk medicine, (2) culture (verwevenheid met totale cultuur), (3) disease concepts and models, (4) folk-modern contact, (5) functional (in tegenstelling tot organic). Deze categorieën komen voort uit documenten van de wereldgezondheidsorganisatie en weerspiegelen praktische bekommernissen van hen die zich met gezondheidsplanning in derde-wereldlanden bezighouden.

Deze rangschikking maakt de bibliografie aantrekkelijk. Daar moet echter aan toegevoegd worden dat de indeling veel dubbelzinnigheid en overlapping met zich meebrengt. Daar komt nog bij dat de opgenomen literatuurverwijzingen een klein en willekeurig gedeelte vormen van wat er over het gegeven onderwerp gepubliceerd is. Wie de bibliografie raadpleegt kan voor verrassingen komen te staan, aangename en onaangename. Hij kan op het spoor komen van verwijzingen die hij moeilijk elders had kunnen vinden, maar hij moet wel weten dat het overzicht aan publikaties dat hem geboden wordt waarschijnlijk uiterst onvolledig is.

Naast de thematische indeling is er een regionale. Wie zou verwachten dat die wel eenduidig en overzichtelijk is, komt bedrogen uit. De geografische 'gebieden' zijn meestal landen, maar soms zijn het werelddelen (of gedeelten daarvan), soms gedeelten van landen, en soms ethnische groepen. Om een voorbeeld te noemen: men vindt naast elkaar 'Ainus' (een ethnische groep in Japan), 'Japan' (het land zelf) en 'Okinawa' (een Japans eiland). Met geduld – een atlas en een encyclopedie, eventueel – komt men er wel uit, maar het had meer voor de hand gelegen als de samenstellers zelf zich die moeite hadden gegeven.

Er kleven nog meer bezwaren aan dit werk. Er ontbreekt een auteursindex. De inleiding

geeft niet aan welke bronnen geraadpleegd zijn en waar de beperkingen van de bibliografie liggen. Verreweg de meeste verwijzingen zijn Engels, maar niet altijd, er zijn ook Franse, Duitse, Spaanse en zelfs Nederlandse. Men vraagt zich af op grond waarvan die 'geselecteerd' zijn. Tenslotte staat de bibliografie bol van spelfouten en andere slordigheden. Fouten in literatuurverwijzingen kunnen bijzonder storend zijn omdat ze niet direct zichtbaar zijn. Een heel curieuze fout die enig puzzelwerk vereist is 'Juca', wat Inca blijkt voor te stellen. In gedachte ziet men de typist worstelen met het handschrift van de auteur. Uiteindelijk had er best ergens een stam of eilandje met de naam Juca kunnen bestaan!

Kortom, dit is een bibliografie die uitblinkt in slordigheden en willekeur. Wie echter bereid is wat ongemakken op de koop toe te nemen, maakt een goede kans via dit boek nuttige literatuurverwijzingen op het spoor te komen.

S. van der Geest

Sjaak van der Geest and Klaas W. van der Veen (eds): **In search of health. Essays in Medical Anthropology**, Uitg. 17 Vakgroep Cult. Antr. en Niet-westerse Sociologie Algemeen (CANSa) Antropologisch-Sociologisch Centrum, Universiteit van Amsterdam, 1979.

Dit boek bestaat uit een bundeling van essays, waarvan vijf geschreven zijn door sociaal-wetenschappers, en één door een medische wetenschapper (van Enk). Vier essays zijn gebaseerd op gegevens uit Afrika (drie m.b.t. Ghana, één m.b.t. Zambia), en twee op data uit India. Een thema dat in alle zes essays terugkomt is de utilisatie (of de wens daartoe) van medische zorg; verklaringen voor bestaande utilisatiepatronen zoeken de auteurs voornamelijk in de arts-patiënt relatie en in sociaal-economische en politieke factoren. De omvang en kwaliteit van de bijdragen is zeer verschillend. De bijdrage van Van der Veen is theoretisch het sterkste uitgewerkt, en laat het beste zien hoe kenmerken van een bepaalde cultuur in alle elementen van de betreffende cultuur te vinden zijn en bestudeerd kunnen worden.

De helft van het boek bestaat uit de bijdrage van *Wim van Binsbergen* over 'The infancy of Edward Shelonga. An extended case from the Zambian Nkoya'. pp. 19-90. Via de extended case history methode probeert Van Binsbergen te achterhalen welke factoren de utilisatie van westerse (cosmopolitan) en inheemse geneeskunde door de Nkoya beïnvloeden. Hij benadrukt de flexibiliteit waarmee de Nkoya op een eenmaal genomen beslissing terug kunnen komen naarmate sociaal-economische of politieke omstandigheden veranderen. Cognitieve factoren wijst hij terug als zijnde van geringe invloed. Helaas is deze laatste conclusie niet op zulk uitvoerig onderzoek gebaseerd als zijn opmerkingen over de sociale en politieke waarde van de Nkoya geneeskunde.

In zijn artikel 'The doctor and the herbalist: views by Ghanian school pupils' (pp. 91-110) concludeert *Wolf Bleek* dat Ghanese schoolkinderen meer vertrouwen in de westerse dan in de inheemse geneeskunde toonden. Deze voorkeur schijnt voornamelijk gekoppeld te zijn aan de populariteit van westerse geneesmiddelen, terwijl de persoon van de kruidengenezers duidelijk meer vertrouwen geniet dan de arts. De marginale en onpersoonlijke rol die de arts speelt bergt in zich het gevaar dat de begeerde geneesmiddelen ook via ongekwalficeerde kanalen worden verspreid; een probleem dat in veel ontwikkelingslanden een rol speelt.

In 'Traditional bone setting in Kwahua, Ghana' (pp. 111-130) presenteert *Ingrid Tjisen* haar conclusies over de keuze van geneeskundige hulp voor fractures. Uit haar materiaal concludeert zij een duidelijke voorkeur voor traditionele botten-genezers. Wél kwamen

veel patiënten voor een diagnose naar het ziekenhuis maar lieten de behandeling bij voorkeur door een traditionele genezer uitvoeren. Volgens haar verzetten de patiënten zich tegen de duur en methode van de behandeling in het ziekenhuis. Modernere behandelingsmethoden zouden de onbeweeglijkheid en lange afwezigheid van de patiënt van zijn/haar vertrouwde omgeving kunnen verminderen.

In 'A medical follow-up study in Ghana' (pp. 123-130) presenteert *Adam van Enk* de resultaten van een onderzoek naar de opkomst van ex-patiënten voor een heronderzoek 2-4.5 jaar nadat zij een operatieve ingreep hadden ondergaan. De hoge opkomst van 75% verklaart Van Enk uit de waarde die men volgens hem in een hoofdzakelijk ongeletterde samenleving zou hechten aan een geschreven boodschap. Deze verklaring komt voort uit hetgeen Van Enk vermoedt dat de bevolking dacht, en niet uit onderzoek. De andere verklaring die Van Enk bedenkt is de mate van respect voor het ziekenhuis en van prestige die artsen in Z-Ghana zouden genieten, en die ertoe zou leiden dat de (ex-)patiënt door familieleden gemotiveerd zou worden aan zo'n uitnodiging gehoor te geven. Helaas wordt dit eveneens niet met onderzoeksmateriaal beargumenteerd, wat heel interessant zou kunnen zijn ook gezien de conclusies die Bleek voor Zambia trekt ten aanzien van de marginale rol van artsen aldaar.

Loes Schenk laat in haar artikel 'Caste, poverty and disease: some observations in an Indian town' (pp. 131-143) zien dat er voor iemand op een lage plaats in de sociale hiërarchie en daarmee gepaard gaande economische deprivatie in zijn geheel geen sprake meer van keuze is. Zij beschrijft hoe kaste-verschillen in India kunnen leiden tot situaties waarin mensen de toegang tot medische hulp totaal geweigerd wordt. Volgens haar zijn de beschikbare faciliteiten vooral gereserveerd voor hen die zich door geld en invloed van de medische hulp kunnen verzekeren die in feite voor de armeren bedoeld is. De bedoeling van haar bijdrage ligt in het stimuleren van onderzoek over de invloed van het kastesysteem op gezondheidszorg.

Klaas van der Veen geeft in zijn artikel 'Western medical care in an Indian setting: the Valsad-district in Gujarat' (pp. 145-158) een theoretisch kader dan ook helpt om de problemen die Schenk beschrijft beter te begrijpen. Hij laat zien welke factoren (inefficiëntie van de overheidsgezondheidszorg, gebrek aan fondsen en armoede van grote delen van de bevolking, sociaal-culturele factoren) het tot stand komen van een arts-patiënt relatie in India beïnvloeden. De vraag naar de mate waarin bepaalde factoren de keuzen beïnvloeden blijft open. Volgens Van der Veen zijn relaties in de Indiase samenleving niet specifiek en zijn ze gekenmerkt door wederzijdse verplichting en langdurigheid. Mensen die op grond van hun plaats in de sociaal-economische hiërarchie niet in staat zijn om zulke relaties met medische hulpverleners te hebben zouden volgens deze redenering verstoken blijven van medische zorg.

Volgens de inleider zijn of waren vijf van de auteurs verbonden aan het Antropologisch-Sociologisch Centrum te Amsterdam, en als zodanig kan men het boek zien als een portret van hetgeen er op medisch-antropologisch terrein aan dit instituut gebeurt. Nieuwe theoretische inzichten op het gebied van de medische antropologie worden niet gepresenteerd. De definiëring en uitwerking van een indeling van de medische antropologie in de 'antropologie van ziekte' en de 'antropologie van gezondheid' die Van der Geest in de inleiding geeft werkt niet verhelderend. Alle bijdragen laten een uiteindelijke voorkeur van de onderzoekers voor de moderne/westerse/cosmopolotische geneeskunde zien. In hun aanbevelingen zoeken zij naar manieren hoe de tekortkomingen van deze gezondheidszorg opgevangen en daarmee de functie van de inheemse gezondheidszorg uiteindelijk overbodig zouden kunnen worden. Dit is merkwaardig omdat zij het zoeken naar factoren die de introductie van westerse gezondheidszorg kunnen bevorderen niet uitdrukkelijk als probleemstellingen

hebben gekozen, maar meer nog omdat de conclusie bereikt wordt ondanks een andere beoordeling door velen van hun respondenten.

U. K. Müllen

A. Buitendam: Personeelsafdelingen in de industrie. Een empirisch onderzoek naar de structuur en het functioneren van personeelsafdelingen in industriële ondernemingen in Nederland, Konstapel, Groningen, 1979, 548 blz.

Dit lijvige boekwerk heeft twee functies: het is zowel proefschrift als een verslag van een onderzoek, verricht in opdracht van de Commissie Opvoeding Produktiviteit (nu COB) van de SER, onder supervisie van een politiek gemengde begeleidingscommissie. Daarmee zijn onmiddellijk al belangrijke grenzen gesteld aan wat zo'n onderzoek en boek op kan leveren. Als proefschrift behelst zo'n boek een minder of meer gedegen wetenschappelijk onderzoek van personeelsafdelingen. Er is evenwel alle kans op geringe leesbaarheid, en op de gebruikelijke veeleisendheid van het academisch bedrijf t.o.v. lezer én onderzoeker-promovendus.

En inderdaad: de uitgebreide weergave van een reusachtige brij van gegevens, analyses en hypothesen plus de stijl van schrijven van Buitendam, maken het boekwerk tot haast onverteerbare leeskost. Dit geldt zeker voor diegenen die géén onderzoekstechnische scholing hebben, dan wel diegenen die niet zéér nieuwsgierig en halsreikend naar studies over de personeelsfunctie uitkijken. Maar gelukkig voor een wat bredere kring van belangstellenden, is er een helder, toetsbaar samenvattend boekje verschenen in opdracht van de SER (Postma en Buitendam, Kluwer, 1980, 81 blz.).

Buitendam begint aan te geven wat de personeelsfunctie en haar geschiedenis in de onderneming is, en wat de invloed van overheid, vakbeweging, ondernemers en ideeën van gedragswetenschappers in deze eeuw zijn geweest. Dit gebeurt buitengewoon kundig, onbevooroordeeld en in niet meer dan 19 pagina's! Hoewel dit gedeelte in de presentatie van ondergeschikt belang lijkt, is het zeer informatief voor iedereen die – in praktijk of in onderwijs – zich in personeelsbeleid verdiept. Vakwerk dus.

Vervolgens bakent de auteur zijn onderwerp af. Personeelsbeleid behandelt hij alleen voorzover het activiteiten betreft van gespecialiseerde organisatorische eenheden of afdelingen voor personeelszaken. De vraag wordt dan: wat doen die personeelsafdelingen precies en waarvan hangen deze activiteiten af? Het belang van juist die twee vragen komt in beide publikaties onvoldoende uit de verf, maar is m.i. gemakkelijk aan te geven. Over personeelsbeleid wordt immers vaak overwegend ideologisch geschreven in termen van: wat is mooi voor mens of bedrijf, en wat niet? Voordat men het antwoord hierop formuleert moet men eerst weten wat diegenen, die belast worden met personeelsbeleid, nu in de praktijk *feitelijk doen*. Een anti-moralistische opzet is geboden zo van: niet filosoferen, eerst kijken hoe alles wérkt.

In hoofdstuk 2 laat de auteur zien hoe stafvorming op het gebied van personeelszaken zich in 550 Nederlandse bedrijven voltrekt, en onder welke omstandigheden grotere personeelsafdelingen ontstaan. Dit is nieuw organisatorisch feitenmateriaal, waarmee Buitendam opvallend degelijke analyses uitvoert. Dit geldt trouwens voor de gehele studie: de auteur weegt en verantwoordt zijn feitenmateriaal nauwkeurig en weet via ingewikkelde analyses en voortdurende controles zijn hypothesen een solide basis te geven. Onderzoeksmethodisch is dit survey van hoge kwaliteit, al krijgt men wel eens de indruk dat het opvoeren van telkens nieuwe variabelen soms meer door de aanwezigheid van feitenmateriaal is ingegeven, dan door visie-vooraf.

Hoofdstuk 3 vormt een kern van het boek. Hier wordt duidelijk hoe veel aandacht personeelsafdelingen in verhouding aan verschillende werkzaamheden besteden. Van alle activiteiten valt het merendeel, 52 procent, te beschouwen als klassiek: aanpassing (opleiding, sociale begeleiding) en personeelsbeheer (werving, selectie, planning). Maar die activiteiten, waaruit stelselmatige aandacht voor ontwikkeling van personeel en organisatie zou blijken, vergen slechts 11% van de aandacht (taakstructurering, organisatieontwikkeling, overleg) en daarin vindt geen specialisering plaats (hoofdstuk 4.1.). Buitendams concludeert uit de betrekkelijk zwakke ordening in de gegevens, dat er weinig systeem in personeelsbeleid zit, en dat het 'beleid' enigszins onevenwichtig is. Men wil dan ook juist meer aandacht aan ontwikkeling gaan besteden. Jammer dat de conclusie niet wat ongedwongener en harder wordt getrokken. Blijkt hieruit dan bij voorbeeld niet keihard, dat de praktijk van het personeelsbeleid zeer ver achterloopt bij wat gedragswetenschappen hebben laten zien en ontwikkeld? En is het niet juist Buitendams eigen suggestie dat de enorme druk van produktieiders en algemeen management op personeelszaken, een belangrijke verklaring van die achterstand vormt?

In hoofdstuk 4 en 5 wordt onnodig lang geanalyseerd, wat in een analysehoofdstuk van 65 (in plaats van 130) pagina's had kunnen staan. In die hoofdstukken wordt uitgeplozen van welke bedrijfsomstandigheden het afhangt hoeveel aandacht personeelszaken besteedt aan resp. personeelsbeheer, aanpassing, collectieve betrekkingen en ontwikkelingswerk. Een bont scala van gegevens. Het is niet mogelijk hieruit een greep te doen, zonder de veelzijdigheid van het onderzoek geweld aan te doen. Dat uit dit werk stellig belangrijke conclusies volgen is duidelijk. Ik noem er slechts één: nl. die over massaproductiebedrijven (textiel, electrotechniek) waarin overwegend vrouwen, part-timers en gastarbeiders werkzaam zijn. Dergelijke bedrijven hebben lange termijn afzetonzekerheden en laten het personeel in dagdienst sterk geroutineerd werk verrichten. Zij besteden, een enorm verloop ten spijt, heel weinig aandacht aan Opleiding en aan Ontwikkeling. Een belangrijke bevinding: productieproces en personeelsbestand bepalen kennelijk het personeelsbeleid. Het verloop is op te vangen door de flexibele secundaire arbeidsmarkt voor vrouwen (p. 356). Modern personeelsbeleid lijkt hier dus niet nodig! Licht het dan niet voor de hand te concluderen: de sociale kosten en de produktieslijtage van werknemers blijven behoren tot de kenmerken van deze bedrijven? Jammer dat men zo'n conclusie in het onderzoek maar half getrokken heeft.

Al met al, is dit een moeilijk leesbare maar gedegen wetenschappelijke studie. De populaire versie is een wezenlijke bijdrage aan onze kennis van het werk van personeelsafdelingen: uniek, nieuw feitenmateriaal en talloze bruikbare bevindingen, al zijn deze ietwat te tactisch geformuleerd om de broodnodige harde lessen te trekken.

W. Koot

H. van der Logt-Ebberink: **Wonen tussen wal en schip**, Uitgeverij van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, Den Haag 1980.

De titel van deze, door de Stichting Gemeentelijk Cultuurfonds bekroonde, doctoraalscriptie heeft een letterlijke en een figuurlijke betekenis. Letterlijk gaat het over woonboten, met name die waarvan de bewoners zich bewegen tussen de wal – waar zich hun maatschappelijke bezigheden voornamelijk afspelen – en het schip waar zij hun woonstee hebben. Figuurlijk slaat de titel op de in de tekst aanemelijk gemaakte constatering, dat mensen die op een woonboot willen (blijven) wonen in een voor hun acceptabele vorm, in het water vallen. Dit laatste komt omdat de maatschappij, zowel de diverse bestuurslagen

bij de overheid als ook het bredere publiek, met de vraag zit te houden: 'Is de woonboot een aanvaardbare woonvorm, die gehandhaafd dient te blijven of wegen de bezwaren ertegentele zwaar?' Deze vraag is ook de rode draad die de ander volgt.

Een historisch overzicht laat zien hoe deze vraag doorspekt is met vooroordelen. Het feit dat men nog altijd steunt op verouderde wetten wordt daardoor minder verbazingwekkend. Via algemene beschouwingen over achtereenvolgens sociologische, culturele, ruimtelijke en juridisch-organisatorische aspecten en de beschrijving van een concrete situatie nl. Zwolle, ontstaat een balans van voor- en nadelen van woonboten. De gegevens hiervoor, opgeduikeld uit wetten, debatten, voorschriften, statistische gegevens, onderzoeksrapporten en andere geschriften en beeldmateriaal, bieden op zich zelf een overzicht van het aanwezige, overigens schaarse, materiaal. Het geheel weet de auteur te verbinden zo dat er een aantal aanbevelingen uit voortvloeien die het nieuw te vormen woonschepenbeleid van nut kunnen zijn. Betekenis voor het beleid, ook al wordt dat gewaardeerd door een jury, betekent niet ook automatisch in wetenschappelijk opzicht een hoge notering, integendeel beleidskringen schuwen vaak theorie en onderzoekstechniek. Afwezigheid daarvan leidt niet zelden tot positieve waardering. Dat heeft in de studie van Van der Logt-Ebberink echter niet gespeeld. Zeker, de gestelde probleemstelling heeft nauwelijks sociologisch theoretische waarde en de onderzoekstechniek – voor zover daar in deze inventariserende en becommentariërende studie sprake van is – overstijgt niet het niveau van beschrijving. De wetenschappelijke kwaliteiten liggen ergens anders. Door een selectief gebruik van theoriefragmenten o.a. over privacy in het wonen, het verlangen naar identiteit, bewonersvrijheid, worden lacunes in het materiaal overbrugd. Er ontstaat een, weliswaar hypothetisch, maar, consistent en aannemelijk beeld van woonbootbewoners en hun omgeving. Het verhaal is overtuigend mede door een terughoudende, nuchtere en relativerende schrijfstijl, die ondanks de kennelijk geëngageerdheid met het vraagstuk, goed volgehouden wordt. Deze theoretische onderbouwing die vaak verrassend goed past bij de vermelde feiten levert soms visies en schetsen op die moeilijk te weerleggen zijn en richtlijnen kunnen zijn voor een beleidskeuze.

Deze werkwijze, die probleemgericht is en getuigt van een nuchtere distantie van naaorlogse leermeesters enerzijds en revolutionaire dogmatici uit het vorige decennium anderzijds, meen ik vaker bij jonge afgestudeerde sociologen te zien. Zonder mevrouw Van der Logt-Ebberink in een categorie te willen indelen meen ik dat 't boekje 'tussen wal en schip' raadpleging door vakgenoten verdient juist vanwege de zoëven geschetste werkwijze.

Th. Guffens

Clio Presvelou, Saskia Spijkers-Zwart (eds): **The Household, Women and Agricultural Development**, Proceedings of a symposium organized by the Department of Home Economics, Agricultural University Wageningen, Miscellaneous Papers 17 – Landbouwhogeschool Wageningen, 1980.

Dit is een collectie artikelen die geschreven is als bijdragen tot een symposium dat in 1981 te Wageningen werd gehouden. Het doel daarvan was na te gaan wat de bijdrage van de Vakgroep Huishoudkunde zou kunnen zijn aan de plattelandsontwikkeling in de Derde Wereld. Het is duidelijk dat de vakgroep zich niet wil beperken tot het terrein dat oorspronkelijk met de term huishoudkunde gedekt werd. Onder huishoudelijke activiteiten worden volgens de nieuwe definitie ongeveer alle menselijke bezigheden, tot en met het verwerven van inkomen, begrepen (Spijkers-Zwart: 71). Wat deze activiteiten tot huishouding maakt is dat ze door een – helaas niet nader gedefinieerde – groep mensen, het 'huishouden', in

onderlinge afhankelijkheid verricht worden. Het terrein waarop de vakgroep zich wil begeven is daarmee allerminst duidelijk afgebakend.

Bijzonder onbevredigend is verder dat aan de interne structuur van de groep die het huishouden vormt geheel voorbij wordt gegaan. Weliswaar wordt hier en daar, o.m. in de 'Conclusions', vermeld dat een huishouden uit individuen bestaat, maar zonder de implicatie dat deze ongelijke belangen en een ongelijke machtspositie kunnen hebben. Het huishouden wordt voorgesteld als een instrument tot behoeftenvervulling, een harmonische eenheid die 'streeft naar een bepaalde levensstandaard' (70), beslissingen neemt en keuzes maakt in het belang van zijn leden en van het ontwikkelingsproces in het algemeen. Plattelandsontwikkeling moet zich richten op huishoudens omdat zo de 'human resources' effectief voor het ontwikkelingsproces kunnen worden gebruikt (Presvelou: 5).

Vragen als: wie beslist er, in wiens of wier belang, en hoe kan ervoor gewaakt worden dat mensen, ook vrouwen, niet alleen 'gebruikt' worden, maar zelfstandig toegang tot hulpbronnen krijgen, worden niet aan de orde gesteld. Dit lijkt een naïeve en gevaarlijke omissie voor een vakgroep die zich voor het beleid in wil spannen.

De laatste tien jaren hebben een groeiende stroom literatuur over het werk en de positie van de vrouwen in landbouwgebieden te zien gegeven. Er is daarvan weinig in deze bundel terug te vinden. Toch zou aansluiting bij het wijdere veld van vrouwenstudies in dit stadium nuttig en nodig zijn. Huishoudkundigen zouden zich dan bv. kunnen richten op de wereldwijde verdeling van arbeid en verantwoordelijkheden tussen mannen en vrouwen, en de gevolgen daarvan voor o.m. de voedings- en gezondheidstoestand van de hele bevolking. Op deze wijze zou ook waardevolle steun kunnen worden gegeven aan landbouwkundigen en voorlichters die, naar steeds weer blijkt, nieuwe methoden nodig hebben in plaats van de traditionele benadering die uitsluitend gericht is op 'de boer', het mannelijk familiehoofd, onafhankelijk van de vraag wat de bijdrage van vrouwen aan de landbouw in de betreffende streek is.

Els Postel-Coster

P. Ester en F. L. Leeuw (red.): **Energie als maatschappelijk probleem**, Assen, Van Gorcum, 1981, 239 blz.

Sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar het energievraagstuk is van betrekkelijk recente datum en is in vergelijking tot het natuurwetenschappelijk energie-onderzoek gering van omvang. Ester en Leeuw willen met deze bundel het inlopen van de achterstand van het sociaal-wetenschappelijke ten opzichte van het natuurwetenschappelijke energieonderzoek stimuleren. Daarnaast willen zij laten zien dat de sociale wetenschappen een waardevolle bijdrage kunnen leveren aan de oplossing van het energievraagstuk.

De bundel opent met drie algemene bijdragen: een korte inleiding door de samenstellers, een natuurwetenschappelijke schets van het energie-vraagstuk door Olsthoorn en Copius Peereboom en een pleidooi van Leeuw en Ester voor een programmering van het sociaal-wetenschappelijk energie-onderzoek.

De volgende zes hoofdstukken verschaffen de lezer een indruk van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar het energie-vraagstuk in Nederland. De eerste drie onderzoeksbijdragen richten zich op het individu en de kleine groep. Kok gaat in op de aloude kwestie in hoeverre houdingen het gedrag van individuen – hier toegespitst op energiebesparend gedrag – kunnen verklaren. Van Raay beschrijft een aantal factoren dat een rol speelt bij de verspreiding van energiebesparende innovaties onder huishoudens. Liebert doet verslag van enkele psychologische experimenten naar individualistisch en coöperatief gedrag.

De resterende drie onderzoeksbijdragen richten zich op het macroniveau. Hommes gaat in haar hoofdstuk – een herziene versie van haar bijdrage aan *Gedrag en Structuur*, Boekaflevering Mensen Maatschappij, 1976 – in op de vraag in hoeverre de energiecrisis van 1973/74 de verhouding tussen overheid en pressiegroepen heeft beïnvloed en daardoor ook de verhouding tussen leiding en leden van de pressiegroepen. Abma, Jägers en Van Kempen geven een beschrijving van de anti-kernenergiebeweging in Nederland. Zijlstra tenslotte analyseert de structuur van de kernenergiesector aan de hand van het netwerk van dubbelposities tussen bedrijven, onderzoeksinstellingen, adviesraden en overheidsinstanties. Dit hoofdstuk vertoont zeer veel overlappings met eerdere publikaties van Zijlstra met Uitham en De Vries in *Acta Politica* (1977) en *Tijdschrift voor Politieke Economie* (1978).

In een afsluitend hoofdstuk gaat Van der Hoeven in op het energiebeleid in Nederland, waarbij hij op boeiende wijze aandacht besteedt aan mogelijke toekomstige ontwikkelingen en aan de verschillende beleidsalternatieven en hun consequenties.

Ester en Leeuw stellen in de Inleiding 'dat buiten de auteurs aan deze bundel nog slechts weinig andere sociale wetenschappers daadwerkelijk betrokken zijn bij energie-onderzoek' (p. 2). Er van uitgaande dat deze bewering juist is, kunnen we uit de gepresenteerde bijdragen concluderen dat het micro-onderzoek beter ontwikkeld is dan het macro-onderzoek. In alle micro-bijdragen wordt aangesloten op bestaande theorieën en reeds verricht onderzoek. Twee van de drie macro-bijdragen daarentegen zijn beschrijvend van aard. Bovendien kan slechts één macro-bijdrage nieuw genoemd worden, de twee andere zijn in een gewijzigde vorm reeds eerder gepubliceerd.

De gepresenteerde bijdragen geven ons een indruk waar vooral lacunes zijn in het sociaal-wetenschappelijk energie-onderzoek en verschaffen ons dus ook aanwijzingen voor een onderzoeksstimuleringsbeleid – een van de twee doelstellingen van de samenstellers van de bundel. Gezien de aansluiting op bestaande theoretische inzichten en onderzoekstradities valt te verwachten dat het micro-onderzoek zonder problemen verder ontwikkeld zal worden. Met het macro-onderzoek is het daarentegen anders gesteld. In ons land ontbreekt een goed-ontwikkelde macro-sociologische onderzoekstraditie, hetgeen het descriptief karakter van veel onderzoek verklaart. Juist hier bestaan grote lacunes in onze kennis: wat zijn bij voorbeeld de gevolgen van een zich wijzigend patroon van energieproductie en -consumptie voor onze samenleving? Het lijkt mij dan ook van wezenlijk belang dat vooral het macro-sociologisch onderzoek krachtig wordt gestimuleerd. Ik betwijfel of de verklarende theorieën waarop Leeuw en Ester in hun pleidooi voor onderzoeksprogrammering veel nadruk leggen, ons daarbij van nut kunnen zijn. Bij 'verklarende theorieën' lijken zij primair te denken aan structureel-individualistische theorieën – in Nederland ook wel bekend onder de naam 'verklarende sociologie'. Deze theorieën sluiten vooral aan op het micro-onderzoek dat zoals ik reeds heb betoogd, nu juist niet extra gestimuleerd hoeft te worden.

In hoeverre wordt aannemelijk gemaakt dat de sociale wetenschappen kunnen bijdragen aan de oplossing van het energievraagstuk (de tweede doelstelling van de samenstellers)? Juist op dit punt acht ik de bundel het meest teleurstellend. In de macro-bijdragen wordt op deze vraag nauwelijks ingegaan, in de micro-bijdragen gebeurt dit wel – zij het dat geen nieuwe inzichten worden geboden. Ernstiger vind ik dat men aan de bundel de indruk kan overhouden dat de sociale wetenschappen zich alleen bezighouden met strategieën om individuele consumenten tot energiebesparend gedrag te brengen. Veronachtzaamd wordt dat de sociale wetenschappen juist ook een belangrijke bijdrage kunnen leveren door de bedoelde en onbedoelde effecten van allerlei (overheids)maatregelen vast te stellen, bij voorbeeld in de vorm van evaluatie-onderzoek.

Bovenstaande kanttekeningen betekenen niet dat deze bundel niet interessant zou zijn.

Integendeel, juist door ons een staalkaart te bieden van het verrichte onderzoek geeft het een goed inzicht in de lacunes in onze kennis en vormt het zo een stimulans om deze lacunes te dichten.

H. van Goor

Mona Etienne and Eleanor Leacock (Eds): **Women and colonization: anthropological perspectives**, New York, Praeger, 1980, 339 blz.

Women and Colonization bevat een boeiende en theoretisch belangrijke introductie benevens twaalf case-studies uit diverse culturen: zeven van het Amerikaanse continent, twee van Afrika, en de overige van Australië, de Tobriand Eilanden en Tonga.

De probleemstelling van alle bijdragen is gericht op de consequenties van kolonisatie voor de arbeidsverdeling en relaties tussen de sexen, en de positie van de vrouw die daarvan het resultaat is.

De methode is ethnohistorisch, dat wil zeggen dat als bronnen, naast antropologische geschriften van diverse perioden, ook verslagen van reizigers, kooplieden, missionarissen, en ander historisch materiaal is gebruikt. Bovendien hebben de meeste auteurs veldwerk verricht onder de mensen over wie ze schrijven.

De algemene conclusie is dat tijdens kolonisatie vrouwen in macht en status achteruit gaan.

Centraal staat Etienne's en Leacock's aandacht voor egalitaire samenlevingen waarin een horizontale stratificatie ontbreekt en die de tegenhanger vormen van industriële kapitalistische maatschappijen. Kolonisatie, aldus Leacock, leidde ook wanneer het aanvankelijke doel militair-strategisch was toch steeds tot economische exploitatie van de autochtone bevolking. De daarvoor noodzakelijke veranderingen in produktierelaties hadden een ingrijpend effect op de relaties tussen mannen en vrouwen, maakte deze in de regel meer hiërarchisch, en dit kan vooral in egalitaire maatschappijen duidelijk worden waargenomen. De meest egalitaire samenlevingen die in dit boek worden beschreven zijn die van de Montagnais-Naskapi (Labrador), de Bari (N.O.Colombia en N.W.Venezuela), en de Walpiri (Australië). Buenaventura-Pesso en Brown die de Bari behandelen schrijven: 'By fully egalitarian we refer to a society without classes that also exhibits full sexual symmetry. Individual autonomy is essential and, therefore, adults do not exercise authority over one another. Each person's labor is considered as socially valuable as another's, no differential access to resources exists, nor does the concept of the accumulation of wealth'. (p. 111)

Leacock stelt dat westerse onderzoekers zo volkomen zijn ingebed in een maatschappij met sterk hiërarchische verhoudingen dat het moeilijk voor hen is om een egalitaire samenleving te bevatten. Waar zij zuiver complimentaire rollen tegen komen, zijn zij geneigd deze toch in een rangorde te schikken. Maar egalitaire maatschappijen bestaan wel degelijk, hoewel zij vroeger veel talrijker waren dan nu. In haar analyse van verandering van egalitaire relaties in de richting van verschillende vormen van horizontale stratificatie legt Leacock de nadruk op processen van staatsvorming, bureaucratisering, en vooral toename van handel. Zij beschrijft de samenleving van de Montagnais-Naskapi als gebaseerd op consensus tussen de volwassen leden. De ontwikkeling van de bonthandel echter ondermijnde de traditionele economie waardoor de egalitaire relaties tussen de geslachten werden verstoord en de Montagnais meer ontvankelijk werden voor de patriarchale gezinsstructuur die de jezuïeten introduceerden.

De Inca's en Azteken, respectievelijk beschreven door June Nash en Irene Silberblatt, zijn voorbeelden van hiërarchische maatschappijen, gebaseerd op een hoog ontwikkelde

politieke organisatie en economische exploitatie. De complexe bureaucratie en de consolidatie van een machtige aristocratie leidden tot een lage positie van de vrouw. Toch genoten vrouwen in deze twee maatschappijen meer respect en hadden ze hogere status dan de vrouw in Spanje in de periode van de Conquista.

In *Women and Colonization* wordt een overtuigend pleidooi gehouden voor een historische aanpak, onder meer door aan te tonen hoe etnografieën van één en dezelfde maatschappij ogenschijnlijk een tegenstrijdig beeld presenteren omdat zij betrekking hebben op verschillende perioden van ontwikkeling.

Het door Etienne geschreven deel van de inleiding bevat een kritiek op de evidente oogkleppen en vooroordelen van, onderling zeer verschillende, prominente antropologen (Evans-Pritchard, Lévi-Strauss, Marvin Harris, en Meillassoux) die het werk van zoveel anderen hebben beïnvloed. Tevens zet zij uiteen dat het huidige kader van antropologische begrippen goeddeels verouderd en inadequaat is en benadrukt zij de noodzaak om nieuwe begrippen te ontwikkelen.

Kortom, een belangrijk boek over een lang verwaarloosd onderwerp met stimulerende theoretische en methodologische inzichten.

E. Abraham-Van der Mark

E. J. H. ter Heine: Analyse van rolgedrag: een toepassing op het terrein van het algemeen maatschappelijk werk, Proefschrift Nijmegen, 1981, 267 blz.

In alle sociale wetenschappen wordt het begrip 'rol' vaak heel losjes en onduidelijk, en bovendien voornamelijk beschrijvend, gehanteerd. Geen wonder dan ook dat er voor de roltheorie weinig waardering bestaat, zo men al bereid is het een theorie te noemen. Ter Heine doet er alles aan dit beeld van de roltheorie te corrigeren. Zijn begrippen 'gepercipieerde rolverwachting', 'rolopvatting', 'gepercipieerde mogelijkheid tot rolgedrag' en 'rolgedrag' zijn nauwkeurig gedefinieerd en aan elkaar gerelateerd. Zich verantwoord basierend op vroegere empirische onderzoeken, ontwikkelt hij vier alternatieve typologische modellen, die het rolgedrag van een bezetter van een sociale positie voorspellen. Hierin zijn ook de negatieve sancties die rolzender en roldrager over en weer ter beschikking hebben, als voorspellende variabele opgenomen.

Het voorspellend vermogen van de modellen wordt vervolgens getoetst aan de praktijk van de algemeen maatschappelijk werk(st)er (de roldrager). De in het onderzoek betrokken rolzenders zijn het bestuur, de directie, de collega-maatschappelijk werk(st)ers en de cliënten. Zowel de afhankelijke variabele, het rolgedrag, als de onafhankelijke variabelen, zijn aan de hand van 13 traditioneel-professionele en 11 actiegerichte werkzaamheden in een enquête in kaart gebracht. Het rolgedrag is tevens gemeten door de roldragers later 10 dagen lang een dagboek te laten bijhouden omtrent hun werkzaamheden.

De analyses wijzen uit dat de variabelen die het rolgedrag van de maatschappelijk werk(st)ers het best voorspellen, variëren met de aard van de rolzender en met het soort rolgedrag. Vooral interessant is dat de maatschappelijk werk(st)ers uitdrukkelijk rekening blijken te houden met de rolverwachtingen van bestuur en directie van hun instelling, terwijl ze zich minder gelegen laten liggen aan de rolverwachtingen van hun collega's en cliënten dan we zouden mogen verwachten. Persoonlijk echter, vind ik het belangrijkste resultaat dat Ter Heine de hypothese kan bevestigen, dat zijn respondenten het vragenlijst-gedrag en de predictievariabelen meer met elkaar in overeenstemming brengen dan het dagboek-gedrag en de predictievariabelen. Dit onderstreept opnieuw het risico dat men als onderzoeker loopt wanneer men uitsluitend afgaat op gelijktijdige metingen van gedrag *en* andere variabelen.

Behalve vanwege de dagboek-meting verdient de studie ook ruime aandacht vanwege de hantering van *sanctiemacht* als een relatief gegeven. A's relatieve sanctiemacht over B wordt gevormd door de absolute sanctiemacht van A over B, verminderd met de absolute sanctiemacht van B over A. Deze relatieve sanctiemacht is in ieder geval van belang wanneer men, zoals Ter Heine, *mogelijke sancties* onderzoekt. Bestudeert men daarentegen *verwachte sancties*, dan zal de absolute sanctiemacht van alle betrokkenen daarin waarschijnlijk reeds verdisconteerd zijn.

'Analyse van rolgedrag' wordt gekenmerkt door accuratesse en methodologische diepgang, maar dat gaat wel ten koste van de leesbaarheid en levendigheid. Het mist een bredere theoretische basis en bouwt slechts voort op een nogal beperkte onderzoekstraditie. Rond-uit merkwaardig is dat alle bewerkingen per afzonderlijke categorie van rolzenders zijn verricht; de diverse gepercipieerde rolverwachtingen betreffende het te voorspellen gedrag zijn niet met elkaar in verband gebracht. In het laatste hoofdstuk wordt, als alternatieve bewerking van de gegevens, nog een padanalyse uitgevoerd, met de uitkomsten waarvan echter nauwelijks iets wordt gedaan. Maar de aandachtige en volhardende lezer is op dat moment al lang aan zijn trekken gekomen.

E. van de Vliert

M. du Bois-Reymond en A. Wesselingh (red.): **School en Maatschappij; Sociologen over onderwijs en opvoeding**, Wolters-Noordhoff, Groningen 1981, 255 blz.

In deze reader zijn door Du Bois en Wesselingh een aantal buitenlandse onderwijssociologische teksten bijeengebracht en er komt een veelheid van onderwerpen aan de orde: van functie van onderwijssysteem tot de rol van de leraar, van curriculum onderzoek tot anti-school cultuur. Daarom eerst een kort overzicht van de verschillende bijdragen.

Baethge analyseert in politiek economische termen de onderwijshervormingen in de jaren zestig in de Bondsrepubliek tegen de achtergrond van veranderende productiesystemen. *Abrahams* en *Sommerkorn* bespreken met name Amerikaans empirisch onderzoek naar milieu-specifieke-socialisatie. *Du Bois* beschrijft de interactie tussen ouders en school in West-Duitsland vanuit een historisch perspectief. De bijdragen van *Hänsel* en *Zinnecker* gaan in op de positie van de leerkracht als verlengstuk van de heersende onderwijsideologie. Uit het bekende 'Schooling in Capitalist America' van *Bowles* en *Gintis* is het eerste hoofdstuk opgenomen. Daarna volgen twee Franse teksten; één van *Boudieu* en *Passeron* over de invloed van selectie en zelfselectie in het onderwijs en één van *Baudelot* en *Establet* over de scherpe scheiding tussen de twee onderwijsnetwerken binnen het Franse onderwijssysteem. Drie Engelse stukken sluiten het eigentijdse deel van de bundel af: *Bernsteins* bekende artikel over de twee taalcodes; *Youngs* pleidooi voor een curriculum sociologie en een eerste kennismaking met de anti-school cultuur door *Willis*.

Als een soort toegift zijn hiernaast nog twee klassieke teksten opgenomen: een uit 1911 daterende bijdrage van *Durkheim* over 'aard en rol van de educatie' en een redevoering uit 1904 van *Zetkin* over de Duitse schoolkwestie.

In een nawoord van de beide redacteurs worden de verschillende bijdragen verantwoord. Hieruit blijkt dat er niet een duidelijk plan achter de selectie van artikelen zat, maar dat er – ook volgens de samenstellers – een zekere willekeur meespeelde. Toch lijkt me dat er op een tweetal punten zeker niet van een willekeurige selectie sprake is. Enerzijds bestaat er een duidelijke voorkeur van de redacteurs voor bijdragen uit de kritische en marxistische hoek. Anderzijds zijn alle bijdragen theoretisch, of besprekend van aard, er komen geen empirisch-analytische gedeelten in voor, zodat de lezer (gedeelten van) de beweringen niet

op hun juistheid kan toetsen. Daarmee komen de teksten van bij voorbeeld Bowles en Gintis; Baudelot en Establet en Boudieu en Passeron in het licht te hangen. Het Nawoord en de annotaties bij de teksten compenseren dit slechts gedeeltelijk.

Wat bovendien niet had mogen ontbreken was een beschouwing over de relevantie van deze bijdragen voor Nederland. Verder veronderstellen de meeste teksten nogal wat achtergrondkennis en is het taalgebruik van met name de teksten van Duitse oorsprong niet eenvoudig. Op deze punten bezien lijkt me het boek meer geschikt voor afgestudeerden in de sociale wetenschappen dan voor studenten die hun eerste onderwijssociologische indrukken willen opdoen. Het gaat me dan ook te ver om de flaptekst helemaal te onderschrijven, volgens welke de bundel een verantwoorde eerste indruk van de stand van zaken in de onderwijssociologie zou geven. Nu kan men natuurlijk niet alles in één reader kwijt; ook de redacteurs wilden kennelijk meer dan de uitgever kon bieden. Vandaar wellicht de aankondiging van plannen voor volgende bundels over benaderingen en thema's die niet aan bod kwamen. Een goede gelegenheid misschien om dan ook iets meer aandacht te geven aan wat er is onderzocht door *sociologen* op het terrein van onderwijs en opvoeding.

J. Peschar

Max Horkheimer en Herbert Marcuse: **Filosofie en kritische theorie**. Keuze, inleiding en aantekeningen van Michiel Korthals; vertaling van Ilonka de Lange. Boom, Meppel/Amsterdam, 1981, 196 blz.

Onder de titel *Filosofie en kritische theorie* zijn in de reeks *Boom Klassiek* de opstellen vertaald waarin Horkheimer en Marcuse in 1937 de hoofdlijnen van de kritische theorie van de Frankfurter School uiteengezet hebben. Van beide auteurs is tevens een voorwoord ter gelegenheid van een hernieuwde uitgave in de jaren '60 toegevoegd. De teksten zijn door Michiel Korthals door middel van een uitgebreid notenapparaat voorzien van aantekeningen. De bundel wordt geopend door een inleiding van Korthals, waarin een zeer informatief overzicht gegeven wordt van het werk en de intellectuele geschiedenis van beide auteurs. Tevens is een bibliografie opgenomen van literatuur van en over Horkheimer en Marcuse.

De keuze van de vertaalde opstellen is geslaagd. Het artikel 'traditionele en kritische theorie' van Horkheimer is, ondanks latere kanttekeningen en revisies, programmatisch gebleven voor het werk van de auteurs die tot de Frankfurter School gerekend worden. In dit artikel wordt de naam 'kritische theorie' geïntroduceerd en nader uiteengezet in contrast met wat de traditionele theorie genoemd wordt. Anders dan de traditionele theorie waarin ervaringskennis gesystematiseerd wordt, met als gevolg dat deze kennis een toenemende beheersing van natuur, mens en maatschappij mogelijk maakt, wil de kritische theorie laten zien dat de maatschappij ook op een kwalitatief andere wijze kan veranderen. De Frankfurters gaan ervan uit dat mensen uiteindelijk redelijk (vernünftig) kunnen zijn. Door de bestaande maatschappelijke verhoudingen worden de mensen van dit vermogen afgehouden. Deze verhoudingen worden gekarakteriseerd in termen van Marx' kritiek op de politieke economie. De kritische theorie zelf is echter zowel kennistheoretisch als normatief gebaseerd op het begrip 'rede' zoals dat in de geschiedenis van de filosofie en vooral in het werk van Hegel een grote rol speelde. (Jaren later werd deze categorie door Habermas te licht bevonden.). De kritische theorie van de maatschappij werd door Horkheimer en Marcuse niet als een alternatief voor de traditionele wetenschap gepresenteerd, al kreeg het deze functie wel in de jaren '60. Volgens Horkheimer is kritische theorie 'niet een of andere onderzoekshypothese die in het heersende bedrijf haar nut bewijst, maar een onlosmakelijk moment van de historische inspanning een wereld te scheppen die voldoet aan de behoeften

en krachten van de mensen. Ondanks alle wisselwerking tussen de kritische theorie en de vakwetenschappen, aan de vooruitgang waarvan zij zich voortdurend moet oriënteren en waarop ze sinds decennia een bevrijdende en stimulerende invloed uitoefent, is haar doel nooit enkel vermeerdering van de kennis als zodanig, maar de emancipatie van de mens uit verhoudingen die hem tot slaaf maken'. (p. 134/135).

Het artikel van Marcuse 'filosofie en kritische theorie' en het door Korthals zo genoemde 'naschrift' van Horkheimer werden beide oorspronkelijk onder de eerstgenoemde titel gepubliceerd ter verduidelijking van de stellingname van Horkheimer.

Beide auteurs behandelen hier de centrale positie van het begrip 'rede' in de kritische theorie, waarmee tevens de verhouding filosofie en kritische theorie aan de orde komt.

Het is nog steeds verbazingwekkend dat de 'Frankfurters' aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog de veerkracht hadden om zo uitgebreid te filosoferen over de mogelijkheid van een redelijke maatschappij. Politiek gezien hadden hun standpunten geen enkel draagvlak, met name in Duitsland niet waar de socialistische arbeidersbeweging volledig uitgeschakeld was. Desalniettemin schreef Horkheimer in 1937: 'wanneer de begrippen (van het kritisch denken) (...) tegenwoordig ijdel klinken, omdat achter dit denken niet veel meer staat dan zijn vervolgers, zal de waarheid toch aan het licht komen; want het doel van een redelijke maatschappij, dat tegenwoordig weliswaar alleen in de fantasie bewaard lijkt te zijn, is elke mens werkelijk aangeboren'. (p. 140).

Vergeleken met de opstellen uit 1937 zijn de uit 1964 en 1968 daterende voorwoorden veel minder optimistisch van toon. Het geloof in de mogelijkheid van een radicale maatschappelijke omwenteling is nagenoeg verdwenen. Doordat Horkheimer en Marcuse na de oorlog hun maatschappijkritiek niet meer verbinden met de utopie van een redelijke maatschappij, wordt de filosofische standaard van hun kritiek niet meer geëxpliciteerd. Deze omslag baseren zij op de praktijk van het reële socialisme, de verbetering van de levensomstandigheden van de arbeidersklasse en de daarmee samenhangende onwaarschijnlijkheid van een maatschappelijke omwenteling en vooral op het verdwijnen van de autonomie van het individu door de toenemende rationalisatie en automatisering van het maatschappelijk leven.

Michiel Korthals' inleiding op deze bundel verdient een compliment. Binnen het bestek van 50 pagina's geeft hij een informatief beeld van het werk en de intellectuele geschiedenis van beide auteurs. Doordat hij de verschillende publikaties plaatst binnen de context waarin ze geschreven zijn, wordt de samenhang van deze intellectuele produkten met de maatschappelijke omstandigheden zichtbaar. Deze maatschappelijke context was zeer wisselend. Horkheimer, geboren als zoon van een textielfabrikant, was voorbestemd voor het bedrijfsleven, beleefde de revolutie van 1919, de latere opkomst en overwinning van het fascisme, week uit naar de Verenigde Staten om vervolgens het Wirtschaftswunder te kunnen aanschouwen. Voor Marcuse waren dezelfde gebeurtenissen van grote invloed, zij het dat hij na de oorlog in de Verenigde Staten bleef. De laatste paragraaf van de inleiding, 'betekenis', invloed en problemen van de kritische theorie' is helaas erg beknopt uitgevallen. Zo besteedt Korthals geen aandacht aan de invloed die Marcuse door de studentenbeweging van de jaren '60 toebedeeld kreeg en heeft hij ook geen poging ondernomen iets te zeggen over de actuele relevantie van de kritische theorie, zowel in filosofisch, wetenschappelijk als politiek opzicht. Op al deze drie terreinen heeft de oude kritische theorie nog steeds veel te bieden, niet in de laatste plaats vanwege het vurige pleidooi voor een redelijker organisatie van de maatschappij/wereld. In een tijd waarin Westerse communisten hun revolutionaire masker afwerpen en sociaal-democratische trekken vertonen, terwijl sociaal-democraten zich bekeren tot nieuw-realisme kan het in ieder geval verfrissend zijn te lezen over de utopie van een maatschappij waarin de economische orde en de staat ten

dienste staan van ongemanipuleerde behoeften van mensen, in plaats van andersom.

De vertaling van Ilonka de Lange verdient tot slot afzonderlijke aandacht. De keuze tussen 'mooi' Nederlands en zo nauwkeurig mogelijk vertalen heeft ze beslecht ten gunste van het laatste. De teksten zijn dan ook niet eenvoudig te lezen, maar dat geldt ook voor het Duits. Het nut van deze en andere vertalingen is naar mijn mening meer dan een tegemoetkoming aan lezers die de Duitse taal matig of niet beheersen. Vertalingen van wetenschappelijke en filosofische publikaties zijn tevens van belang om te bevorderen dat discussies in Nederland ook in het Nederlands verlopen. Hoe vaak bezigen intellectuelen geen vernederlandst buitenlands. Vaak zijn dat degenen die vertalingen afdoen met de uitspraak 'ik raadpleeg liever de oorspronkelijke tekst'. Dit belet het kennismaken van voorstellen die vertalers doen om voor niet-Nederlandse begrippen Nederlandse woorden te gebruiken. Wat dit laatste betreft had ik voor de in deze bundel gebezigde term 'de beheerde wereld' liever iets fraaiers gezien. Ook heeft de Duitse taal de vertaalster een aantal keren te grazen genomen: bij 'in zich zelf vervullen' kan ik me niets anders voorstellen dan 'zelf vervullen' (p. 155); bij het 'weerstrevende materiaal' denk ik aan 'weerbarstig materiaal'; 'alleen al door het enkele begrip van de rede' (p. 157) is dubbelop; bij een 'begrijpelijke samenhang' denk ik aan een 'begripsmatige samenhang' (p. 80). Desalniettemin heeft de vertaling naar mijn smaak kwaliteit.

W. Dercksen.

Frantisek Charvat: Socialni struktura socialisticke spolecnosti a jeji vivoj v ceskoslovensku: srovnavaci analyza, reprodukce, perspektivy, Academia, Praag, 1980, 250 blz.

Dit is een dissertatie door de auteur in de jaren 1975-1976 voorgelegd aan het Instituut voor Sociologisch Onderzoek van de Sovjet-Academie voor Wetenschappen te Moskou. Zij omvat drie delen: methodologie, een vergelijking van de Tsjechische en Slowaakse republieken die de staat Tsjechoslowakije vormen, en in de derde plaats de positie van vrouwen en gepensioneerden in de Centraaleuropese staat.

Charvat wijst er op dat het functionalisme en vergelijkende studies gewoonlijk historische gegevens buiten beschouwing laten, die op de voorgrond gaan treden bij gebruik van de methode van de zg. analyse van maatschappelijke relaties. Hij tracht een index te ontwikkelen die behulpzaam is bij het bepalen van verwantschappen tussen samenlevingen. Het is mogelijk een maximum en minimum aan verwantschap vast te stellen met betrekking tot industrie, bouwnijverheid, landbouw en andere economische activiteiten. Vergelijkt men de zeven Oosteuropese Staten dan blijkt dat de meest frequente overeenkomsten aan de dag treden tussen de Sovjet-Unie, Oost-Duitsland en Tsjechoslowakije.

Een vergelijking tussen West-Duitsland, Frankrijk en Italië, in termen van zonen die het beroep van hun vader kiezen, geeft aan dat er in Oosteuropese landen meer beroepsmobiliteit is geweest. Bij sommige andere indicatoren bewegen echter bv. Oost-Duitsland en Tsjechoslowakije zich in tegengestelde richting, of zijn op soortgelijke tegenstrijdige wijze tendenties voor dezelfde jaren verschillend geweest tussen Polen en Bulgarije of tussen Polen en Roemenië. Vergelijkt men de Tsjechische en Slowaakse republieken gedurende een periode van twintig tot dertig jaar, dan blijkt het dat het aanvankelijke industriële overwicht van 2 op 1 van de Tsjechische gebieden thans vrijwel is genivelleerd. Karakteristiek was dat Tsjechoslowakije verhoudingsgewijs beduidend meer investeerde in Slowakije dan in eigen regionen. Enige bestuursfuncties werden relatief meer bekleed door Slowaken dan door hun Tsjechische mededingers.

Het derde deel van de studie handelt vooral over vrouwen en gepensioneerden. Ofschoon

vrouwen aan de Tsjechoslowaakse universiteiten een kleine meerderheid vormen, worden de meeste topfuncties door mannen bekleed. Bij nationale colleges van verschillend niveau loopt het percentage vrouwen op tot 25, ofschoon zij meer dan 50% van de Tsjechoslowaakse bevolking vormen. Een ongebruikelijk geluid wordt vermeld uit een onderzoek dat op jongeren betrekking heeft. Beneden de leeftijd van 19 jaar beseft 58% dat zij niet de gewenste opleiding genoten, terwijl 33% van de ondervraagden in de leeftijd van 20-29 jaar te kennen gaven over hun schoolopleiding ontevreden te zijn.

Dit is een goed boek. Laat men de gebruikelijke, steeds weer herhaalde politieke uitspraken buiten beschouwing dan is de ontwikkeling van een index van overeenkomst (verwantschap) of niet-overeenkomst veelbelovend. Echter zou aan deze index meer toetsing en analyse moeten zijn te pas gekomen. Er vallen enkele inconsistenties op te merken, die niet zomaar op een goedkope wijze kunnen worden verklaard door enkele tijdelijke ontwikkelingstendenties in bepaalde samenlevingen. Evenwel: het is goed dat er nu althans iemand een begin heeft gemaakt met het meten van sociale verschijnselen in Tsjechoslowakije.

J. Kolaja

Bryan Wilson (ed.): **The Social Impact of New Religious Movements**, Rose Sharon Press, New York, 1981.

Wanneer een katholieke of protestantse kerk een conferentie belegt over hedendaagse religieuze bewegingen, zullen academici daarvan niet opkijken en ze zullen niet aarzelen een bijdrage te leveren. Wanneer de Unification Church van de Zuidkoreaanse Reverend Sun Moon dat doet, zullen velen *wel* aarzelen. Waarschijnlijk heeft de internationaal bekende godsdienstsocioloog Bryan Wilson daarom medewerking verleend aan zo'n congres (in Berkeley gehouden) en een bundel bijdragen gepubliceerd. Daarvoor moest hij zich in de inleiding uitvoerig verdedigen, o.a. tegenover een Amerikaanse collega die nogal 'McCarthy-like in tone' (aldus Wilson) de medewerking van academici aan conferenties van deze kerk heeft aangevallen. Indien de discussies volledig open zijn en indien men de redactie van de bundel volledig in eigen hand heeft, wat voor bezwaar zou er tegen medewerking aan zo'n conferentie zijn, vraagt Wilson.

Nu heeft Wilson – als onderzoeker van sekten – wel vaker religieuze minderheidsgroepen verdedigd tegen discriminerende vooroordelen van meerderheden. Dat lijkt mij terecht. Maar daarom is de onderneming waaruit deze bundel voortkomt, nog niet helemaal zonder problemen. Zijn opponent, Horowitz, wijst op het fervente anti-communisme en conservatisme van deze religieuze groep. In de publieke opinie circuleren geruchten omtrent ongelukkige financieringspraktijken. De vertegenwoordiger van de beweging zelf, de President van het Unification Theological Seminary, gaf in zijn *welcoming address* te kennen dat het voor zijn beweging – omstreken als ze was – van belang was dat geleerden van goede naam en faam naar de conferentie kwamen. Hij had ook verwachtingen: 'If our movement were shown by skilled social scientists like yourselves to contain a blueprint to make this troubled world better for all of us, if it were shown to be related to God's contemporary dispensation for mankind and the world, and if it were shown to be related to genuine truth, then your association with us would be an enormous blessed one'.

Aan verwachtingen als deze kan een conferentie van godsdienstsociologen niet tegemoetkomen. Wel kan ze een zekere status verlenen aan een omstreden beweging. Is het dan niet correct dat men het eerste goed duidelijk maakt tegenover de uitnodigende instantie en zich met betrekking tot het tweede afvraagt, of men het wil?

Ik kan mij goed voorstellen dat academici niet wensen mee te doen aan ongegronde vooroordelen over nieuwe religieuze groepen. Maar dat is niet hetzelfde als ze status verlenen. Om de vooroordelen te bestrijden doet men er beter aan, ze onder de loep te nemen. Dat gebeurde in deze conferentie echter niet; de bundel bestaat uit een gevarieerd geheel van artikelen over de vraag waarom zich veel nieuwe religieuze bewegingen voordoen, wat het verval van de kerken er mee te maken heeft, welke mensen tot de Unification Church toetraden en wat voor dynamiek er in nieuw opkomende bewegingen (Children of God i.c. en Transcendente Meditatie) zit (de titel 'Social Impact' wordt daarbij niet waargemaakt). Wel is er een artikel dat laat zien, hoe er negatieve publiciteit kan ontstaan onder invloed van ouders en ex-leden van deze bewegingen. Het behandelt sociaal-psychologische mechanismen die tot 'atrocities' leiden, maar zegt niets over inhoudelijke correctheid of incorrectheid van zulke *stories*.

Kan men daarmee volstaan in de gegeven situatie en de houding van volledige academische afzijdigheid aannemen? Wilson doet het wel; voor hem is belangrijk dat de conferentie een 'welcome academic opportunity' was. Men had er veel geleerd en openhartig gediscussieerd; daarmee was voor hem de kous af. Misschien is dat nog te verdedigen, maar is het nodig om dan het volgende toe te voegen: 'If the ideas in the papers are of use – to Moonies and others – should the authors do anything other than rejoice?' Zó gemakkelijk kan een academicus mijns inziens niet meer van het probleem 'maatschappelijke verantwoordelijkheid' afkomen.

Mady A. Thung

Tijdschrift voor Agologie: **Perspectieven van het Opbouwwerk**, Boom Meppel, 1980 (nr 3/4).

'Opbouwwerk komt fase retoriek en romanticisme te boven'. Aldus luidt de kop boven een artikel uit het Welzijnsweekblad (11-5-1979) dat ik onlangs bij het uitmesten van mijn knipselarchief op de voor de prullenmand bestemde stapel legde. Het betreffende artikel ging over een studiedag van Nederlandse opbouwwerkers, waarop de Engelse gastspreker David Thomas enkele 'hoogst actuele vragen in opbouwwerk en sociale planning' aan de orde stelde. Thomas betoogde dat het steeds duidelijker werd dat de 'social work instellingen bijna een tegenspraak met hun bedoelingen gaan vormen'. De werkers krijgen er 'het gevoel problemen bij te maken' in plaats van op te lossen. Om dit laatste nu tegen te gaan propageerde Thomas cursussen die de opbouwwerkers van 'bureaucraat konden omscholen tot gewoon mens'. Hierdoor hoopte Thomas te bereiken dat dankzij het opbouwwerk in de toekomst eindelijk eens 'de levensvoorwaarden van mensen verbeterd worden en dat sociale problemen een stap dichterbij de oplossing komen'.

De reden om dit artikel van enige jaren geleden hier te citeren ligt in het feit dat het exemplarisch is. Niet alleen dit artikel kwam namelijk terecht op de voor de prullenmand bestemde stapel. Uit mijn knipsels rolden nog zo'n tiental min of meer gelijkkluidende artikelen over het opbouwwerk. Vanaf 1972, het jaar waarin ik voor korte tijd werkzaam was in het opbouwwerk en me dus voor deze werksoort ging interesseren, werd er, zo bleek uit mijn knipselarchief, zo om het jaar ongeveer hetzelfde soort verhaal gehouden. De teneur van al mijn knipsels was: tot op heden is het allemaal misgegaan in het opbouwwerk, het was machteloos geknutsel in de marge, het werkte averechts, maar vanaf nu gaan we met behulp van een nieuwe methode, een beter inzicht of een innoverende cursus, het beter doen. Het veelbelovende van deze laatste boodschap ging voor mij echter wat verloren bij het aanschouwen van de hele stapel gelijkkluidende verhalen. Het enige wat er voor mij te

concluderen valt is dat het opbouwwerk tot op heden nooit gerealiseerd heeft wat het beloofde. Elke nieuwe belofte voor een betere toekomst heeft uiteindelijk alleen maar tot meer van hetzelfde geleid.

Deze indruk van mij is gebaseerd op tien jaar journalistieke knipsels. Wat valt er vanuit een meer wetenschappelijk gerichte hoek over het opbouwwerk te zeggen? We hadden tot voor enige tijd eigenlijk alleen maar het proefschrift van Bram Peper ('Vorming van Welzijnsbeleid') uit 1972, dat een vrij vernietigend oordeel over het opbouwwerk velde. Sinds kort hebben we er echter een nieuwe uitgave bij. De redactie van het 'Tijdschrift voor Agologie' heeft nl. voor het eerst in de geschiedenis van deze periodiek een dubbeldik themanummer uitgegeven, dat geheel gewijd is aan dit 'tamelijk onderbelichte werkterrein'. In dit kloeki boekwerk wordt, aldus de redactie, na het proefschrift van Peper, opnieuw het opbouwwerk 'tot klaarheid gebracht'.

Dat laatste gebeurt inderdaad, alleen is dit verhaal van binnenuit (de meeste auteurs die aan dit nummer meewerkten zijn professioneel betrokken bij het opbouwwerk), ongetwijfeld tegen de bedoelingen van de auteurs in, veel vernietigender en onthullender dan de beschrijving van de relatieve buitenstaander die Peper was. In de kern komt de boodschap ervan overeen met de door mij voor de prullenmand bestemde journalistieke produkten. De kwaliteit van de meeste bijdragen aan dit nummer ligt echter wel beduidend lager, omdat de auteurs hun boodschap in zulk onbegrijpelijk jargon verpakken, dat de ontcijfering ervan voor de belangstellende buitenstaander praktisch onmogelijk is. Toch is het misschien goed om de hoofdlijnen uit de verhalen hier nog even onder de aandacht te brengen.

Een steeds terugkerend thema in de artikelen is dat het opbouwwerk geen of averechtse resultaten te zien geeft. Op p. 131 wordt in het op het hele nummer inleidende artikel b.v. vermeld dat in de stadsvernieuwing 'de belangrijkste successen door bewonersorganisaties behaald werden rond 1970-1973 toen de stadsvernieuwingpraktijk nog niet dichtgeslibd was met procedures en routineuze overheidspraktijken'. Welnu, deze laatste zaken hebben alles te maken met de opkomst van het opbouwwerk. Want de aanstelling van opbouwwerkers die ten dienste zouden moeten staan aan bewonersgroepen ging steeds gepaard met het in dienst nemen van 'andragogen en verwant geschoolde functionarissen' door overheidsorganen. Uitsluitend de werkgelegenheid van agogen die namens de verschillende partijen met elkaar in de clinch gingen, vaak ten koste van de groepen waar het om heette te gaan, lijkt zo door het opbouwwerk bevorderd te zijn.

In ditzelfde inleidende overzichtsartikel wordt betoogd dat in het opbouwwerk 'emancipatie en beheersing' steeds door elkaar lopen. Dat is echter kennelijk in theorie zo, in de praktijk blijkt de auteur alleen maar voorbeelden van beheersing te kunnen geven. Gelukkig weet hij er de al uit mijn knipsels gememoreerde draai aan te geven. Na de opsomming van beheersingsvoorbeelden volgt de retorische vraag: 'Betekent dit alles dat de andragologie haar emancipatorische pretentie af moet leggen? Geenszins', enz. waarna een aantal moeizame theoretische beschouwingen volgen die moeten aantonen dat het in theorie in de toekomst heel anders zou kunnen. Dezelfde retorische draai komt terug in een artikel van Bezemer over 'Voorhoedeproblemen als bewustwordingsvraagstuk; zoeken naar een theorie over methodiekontwikkeling'. Dit artikel dat in dezelfde stijl als de titel geschreven is, bevat één empirisch gegeven over het opbouwwerk, nl. de korte vermelding van een situatie waarin de opbouwwerkers ondanks goede methodische en technische voorbereiding in een buurt 'een jaar voor niets hadden gewerkt' en 'slechts tijd verloren hadden met de pogingen om de achterban bij de zaak te betrekken' (p. 261). Dit weerhoudt de auteur er niet van ervan uit te blijven gaan dat 'opbouwwerk tot doel heeft om emancipatieprocessen te bevorderen'. Op het immer geduldige papier ontwerpt hij vervolgens hele schema's, typologieën en zelfs grafieken van de relaties tussen 'klassefactoren, situatiefactoren en handelingservaringen'

om de bewustwording van de doelgroepen in kaart te brengen. Zelfs de tolerante redactie van het *Tijdschrift voor Agologie* werd dit geneuzel waarschijnlijk te gortig. Men heeft het althans in kleine letters afgedrukt.

Als geheel is dit themanummer zo een – ongewilde – demonstratie geworden van de totale armoede en onmacht van het opbouwwerk. Wat b.v. te denken van een artikel over de zgn. 'probleem-project-methode', waarin de auteurs helaas niet alleen nalaten uit te leggen wat deze inhoudt, maar tevens vermelden dat deze 'p.p.m.' 'doortrokken is van een resultaatsgericht denken' (p. 165) terwijl ze zelf toegeven dat er helaas geen enkel onderzoeksmateriaal is dat enig resultaat aantoont (p. 164). Dus baseren zij hun verhaal op 'indrukken en veronderstellingen', waarbij ze weer eerlijk toegeven dat 'toekomstige onderzoekspublikaties wellicht een ander licht op de zaak zullen werpen'. (p. 167) Overigens is het op aantoonbaar resultaat gericht zijn waarschijnlijk een te riskante strategie voor het opbouwwerk. In een volgend artikel wordt nl. terecht op het feit gewezen dat sinds het proefschrift van Peper er weinig in het opbouwwerk veranderd is omdat nog steeds abstracte doelstellingen als 'democratisering en participatie' centraal staan. (p. 176) Zelfs de werkdoelen van heel konkrete projecten blijken in hoogst abstracte bewoordingen te worden geformuleerd, waarbij de auteur terecht suggereert dat dit de werkers onkwestbaar maakt voor toetsing en evaluatie. Helaas weerhoudt dit de auteur van dit artikel (J. Dijkstra) er niet van om op papier weer met een nieuwe verlossende aanpak (de 'innovatie-theorie') te komen, die misschien in de toekomst kan helpen om 'de dienstverleningspretenties van het opbouwwerk enigszins waar te maken'. (p. 190) Lukt het niet met de innovatietheorie dan hebben we in een volgend artikel gelukkig nog de contracttheorie, terwijl weer een volgende bijdrage laat zien dat de staats- en ideologietheorieën van het Franse marxisme misschien niet alleen een uitweg kunnen bieden uit de door Althusser gesignaleerde 'crisis van het marxisme' maar ook uit de 'identiteitscrisis' die het opbouwwerk sinds het ontstaan ervan begeleidt.

Het zou tenslotte niet eerlijk zijn om niet enkele lichtpuntjes in deze grauwe uitgave te signaleren. Het laatste gedeelte van dit nummer bevat twee bijdragen over sociale bewegingen, die zich duidelijk keren tegen de pretenties van het opbouwwerk, en waarvan met name het artikel van Lenie Janssen over 'vrouwen in een buurt' in gewoon Nederlands geschreven is. In de discussie tussen de verschillende auteurs die dit nummer besluit, krijgt deze opvatting die het professionele opbouwwerk niet centraal stelt, het, zoals te verwachten was, echter hard te verduren. Vermeldenswaard is in deze discussie nog de opmerking dat opbouwwerkers, van wie per definitie geldt 'dat ze zich professioneel bemoeien met de emancipatie van anderen', zelf 'niet begrijpen hoe mensen zich emanciperen'. Wat mij betreft kan ik deze opmerking alleen maar onderschrijven en er de conclusie uit trekken dat het merendeel van de artikelen uit dit *Tijdschrift voor Agologie* dezelfde bestemming kan krijgen als mijn meer journalistieke knipsels over deze werksoort.

H. Achterhuis

John Stuart Mill: **De onderwerping van de vrouw**, Boom, Meppel, 1981, vertaald door Eva Wolf, met een inleiding van Maaike Meijer

Er is nog altijd veel te weinig bekend over de ideeënstelsels die in de hedendaagse industriële samenlevingen zo'n belangrijke rol spelen. Het is dan ook verheugend dat Mill's boek uit 1869, waarin hij argumenteert tegen beperkte rechten voor vrouwen nu (weer) in een Nederlandse vertaling te koop is.

Het boek van Mill bestaat uit vier hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk betoogt hij dat uit het feit dat vrouwen tot nu toe altijd minder rechten hebben gehad dan mannen, niet mag

worden afgeleid dat dit een goede zaak is. In het tweede hoofdstuk betoogt hij dat uit het algemene beginsel waarmee (in het toenmalige Groot-Brittannië met haar *laissez-faire* economisch stelsel) de vrijheid van onderneming (voor mannen) wordt gerechtvaardigd, volgt dat het bestaande huwelijksrecht volgens welke de echtgenote beduidend minder rechten heeft dan de echtgenoot, op z'n minst overbodig is. In het derde hoofdstuk betoogt hij dat zolang niet empirisch is bewezen dat iedere vrouw in verstandelijke vermogens achterblijft bij de middelmatigste man, er geen zwakkere burgerrechten (geen actief en passief kiesrecht) en geen studie- en beroepsverboden voor vrouwen behoren te zijn. In het vierde en laatste hoofdstuk wijst Mill nog eens op de positieve gevolgen van gelijkberechtiging voor vrouwen: niet alleen positieve gevolgen voor de eens achtergestelde vrouwen, maar ook voor de mannen (die een beter karakter zullen krijgen omdat wettelijk gegarandeerde superieuriteit superioriteit en voor de gehele maatschappij (omdat het reservoir aan bekwaamheden wordt vergroot).

Mill's argumenten voor gelijkberechtiging van vrouwen klinken niet bijster overtuigend. Uit het feit dat er tot nu toe geen vrouwelijke Aristoteles is geweest, mag men niet afleiden dat er in de toekomst ook nooit één zal komen. Maar uit het feit dat er in het verleden een Jeanne d'Arc is geweest, mag men wel afleiden dat er in de toekomst meer zullen komen. Dat is een scheve redenering. Daarnaast: als iemand de vrijheid van onderneming niet zeer toejuicht, valt een belangrijk argument van Mill voor een gelijk huwelijksrecht weg. En moet men voor uitsluiting van vrouwen nu echt aantonen dat de verstandigste vrouw dommer is dan de domste man? Wetten die op statistische verschillen betrekking hebben, kunnen zeker zinvol zijn. Om het onder invloed rijden te verbieden, behoeft men toch niet aan te tonen dat iedereen die in kennelijke staat achter het stuur zit zit ongelukken maakt. Tenslotte: verandert er ook niet iets ten slechte aan het karakter van een vrouw als ze met mannen gaat wedijveren, en wordt het karakter van mannen in een bepaald opzicht niet nog slechter als de concurrentie waaraan ze zijn blootgesteld, wordt verhevigd? Zo'n groot goed is mededinging nou ook weer niet. Met dit alles is natuurlijk niet gezegd dat er nu geen betere argumenten dan die van Mill voor de gelijkberechtiging van vrouwen zijn.

In haar inleiding richt Maaïke Meijer zich uitsluitend tot vrouwelijke lezers. Ze stelt ondermeer dat veel meisjesstudenten in de filosofie tentamen zullen hebben afgelegd zonder te vermoeden dat de positivist Mill een vlammend boek tegen de onderdrukking van de vrouw heeft geschreven. Deze jongensstudent in de sociologie heeft dat althans wel geweten. Het is jammer dat Meijer niet aangeeft hoe het is gekomen dat voor 1900 drie Nederlandse vertalingen van onderhavig boek zijn verschenen. Ook gaat ze te weinig in op de eventuele gevolgen van de publikatie van Mill's boek. Uit voetnoot 8 (die op blz. 84 op de verkeerde plaats staat), blijkt dat één jaar na het verschijnen van Mill's boek de Engelse wet zo werd gewijzigd dat de rechten van gehuwde vrouwen op het hebben van eigendom werden versterkt. Had Mill, die in het Lagerhuis zat, hier iets mee te maken? De inleiding lijdt onder Meijers neiging Mill en zijn vrouw Harriët Hardy die hem sterk zou hebben beïnvloed, tegen dik en dun te verdedigen. Men dient toch nuchter vast te stellen dat Mill's argumenten niet worden ontkracht als er tussen hem en zijn vrouw 'gekke' dingen zijn gebeurd.

W. Ultee

Laeyendecker, L.: 'Orde, verandering, ongelijkheid. Een inleiding tot de geschiedenis van de sociologie', Boom, Meppel 1981, 387 blz.

De overtuiging dat sociologiebeoefening altijd verweven is met een sociale context loopt als

een rode draad door dit boek. Wie zich als socioloog bezighoudt met de geschiedenis van zijn vak, moet volgens de schrijver dan ook aandacht schenken aan de maatschappelijke ontstaansfactoren daarvan. Sociale omstandigheden zouden eveneens verantwoordelijk zijn voor het pluralistische karakter van de sociologie. Maatschappelijke problemen, aldus de auteur, doen zich immers niet vooral op dezelfde manier en in dezelfde intensiteit voor en worden door mensen beleefd die het product zijn van hun tijd. Deze pluriformiteit komt in dit boek met opzet niet volledig tot haar recht. Laeyendecker verdedigt dit met de opmerking dat in feite steeds dezelfde problemen in de sociologie opduiken: orde, verandering en ongelijkheid. Deze drie thema's presenteert hij als het kader van zijn boek.

Voor een beschrijving van de ontstaansfactoren grijpt Laeyendecker ver in de geschiedenis terug. Een schets van de middeleeuwse maatschappij gaat vooraf aan een opsomming van een aantal 'lange-termijn-processen', die omstreeks het einde van de middeleeuwen inzetten: de ontwikkeling van het handelskapitalisme, de afbrokkeling van de wereldlijke macht van de katholieke kerk, de reformatie, de opkomst van de moderne wetenschap en de groei van zelfvertrouwen en individualisme. Aansluitend komen de Franse en de industriële revolutie ter sprake. Al deze verschijnselen stimuleerden weliswaar krachtig de ontwikkeling van de sociologie, maar meer specifieke voorwaarden zouden die wetenschap eerst vorm geven. Deze condities zijn het besef van de maatschappij als een eigensoortige werkelijkheid en een houding van distantie. De ontwikkeling van een sociaal bewustzijn schrijft Laeyendecker toe aan de opkomst van overheidsstatistiek. Zij toonden aan dat het maatschappelijk leven geen aaneenschakeling was van toevalligheden. Een meer afstandelijke manier van kijken werd zowel in de hand gewerkt door een toenemende kennis van andere samenlevingen als de groeiende overtuiging dat men zelf richting kon geven aan de maatschappelijke ontwikkeling. Die opvatting leefde in het bijzonder bij de opkomende burgerij en deze categorie was volgens de schrijver dan ook nauw betrokken bij het ontstaan van de sociologie. Die wetenschap rechtvaardigde de positie en het streven van de burgerij, aldus nog steeds Laeyendecker.

Op deze inleidende opmerkingen volgen hoofdstukken over de ontwikkeling van de maatschappijwetenschap in Engeland, Schotland, Frankrijk en Duitsland. Na bijdragen over de invloed van de biologie en het socialisme op de sociologie sluit het boek af met hoofdstukken over de Franse en Italiaanse sociologie, Max Weber en de Duitse sociologie alsmede de sociologie in Amerika en Engeland. In overeenstemming met zijn opvatting dat sociologiebeoefening een door en door sociale bezigheid is, leidt Laeyendecker de sociologiebeschrijvingen in met schetsen van de maatschappelijke en politieke situatie.

Opvallend is dat naast veel bekende sociologen, ook talrijke personen aan bod komen die in verscheidene gangbare sociologie-inleidingen ontbreken: Locke, Hegel, Kant, Fontenelle, Turgot, Ferguson, Rickert, Dilthey, Vico, Croce, Sorel en Lenin. Sommige daarvan krijgen opmerkelijk veel ruimte toebedeeld (Kant en Hegel bij voorbeeld). In de persoonsgebonden overzichten beperkt de auteur zich niet tot sociologische zaken. Politiek- en kennisfilosofische bijdragen krijgen ook veel aandacht. Dat is verrassend omdat Laeyendecker het bereik van de sociologie zegt te beperken tot het verifieerbare. Curieus is de vanzelfsprekendheid waarmee de schrijver nogal eens een verband legt tussen sociale veranderingen en ontwikkelingen in de sociologiebeoefening. Deze stelligheid, die zich onder andere uit in het gemak waarmee de term 'uiteraard' valt, staat op gespannen voet met Laeyendecker's opmerking dat de sociologie van de sociologie nog maar in de kinderschoenen staat. Maar ook als dat laatste onwaar is, blijft de vraag van kracht waarom het sociale karakter van sociologiebeoefening zo moet worden onderstreept. Dat sociologische theorieën in maatschappelijke contexten werden geformuleerd, zegt immers nog niets over hun waarheidsgehalte. Gevaar van Laeyendecker's kennis-sociologische pre-occupatie is een

verdringing van aandacht voor vragen die de empirische houdbaarheid betreffen van talloze sociologische uitspraken. Een kritische kanttekening past eveneens bij een aantal historische situatiebeschrijvingen. Wordt bij voorbeeld de positie van de vroege Engelse burgerij niet overschat (zie Hexter's 'The myth of the middle class in Tudor England'), en de politieke progressiviteit van de Duitse bourgeoisie in de vorige eeuw niet onderschat? Geeft de schrijver daarnaast wel voldoende ruimte voor de opvatting dat veel materiële ellende al bestond vóór de komst van het kapitalisme?

Andere geldt kritiek de structuur van het boek. Het kader 'orde, verandering en ongelijkheid' heeft geen enkele inhoud: deze thematiek blijkt niet een onderwerp uit te sluiten. Het eerste deel van de titel van dit boek kan dan ook zonder bezwaar vervallen. Wat het structurerend beginsel van Laeyendecker wel is geweest, laat zich moeilijk vatten.

Gebrek aan zorg voor vormgevingsaspecten uit zich ook op andere plaatsen. De hoofdstukopdeling naar maatschappijwetenschap en sociologie krijgt nergens toelichting terwijl het boek pardoes afknapt met een paragraafje over de opkomst van het functionalisme in de Amerikaanse sociologie omstreeks 1940.

Ondanks al deze bezwaren moet dit werk als *algemene* inleiding toch goed kunnen concurreren met verschillende gangbare introducties in de geschiedenis van de sociologie. Het geeft uitvoerige informatie over ideeën van een groot aantal sociologen.

A. Th. Derksen